هەڵۆ بەرزنجەیی

///////////////////////////

کوردبوون

و

ناسیۆنالیزم

خوێندنەوەیەیەک بۆ کتێبی

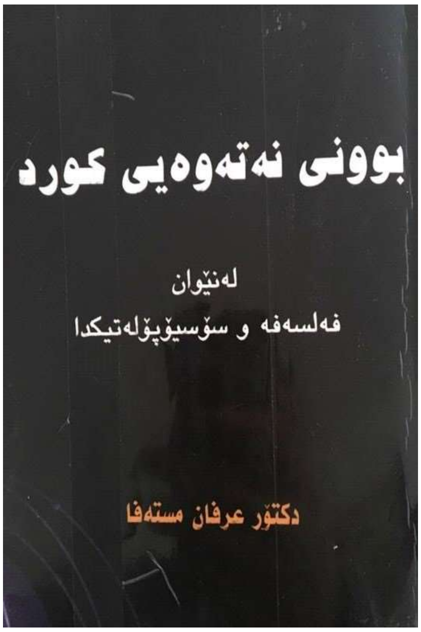

د. عرفان مستەفا

بوونی نەتەوەیی کورد،لە نێوان فەلسەفە و سۆسیۆپۆلەتیکدا

چاپی یەکەم ٢٠١١،کوردستان (٦١٥)لاپەڕە

هەڵۆ بەرزنجەیی ٢٠١٧

ـ پێشەکییەکی خەست وخۆڵ لە ٢٠ لاپەڕەدا

ـ بەشی یەکەم : بیرۆکەی نەتەوە لە نێوان عەقڵ و واقیعدا

ـ بەشی دووەم : تیورەکانی پەیدابوونی نەتەوە

ـ بەشی سێیەم : تیۆرەکانی نەتەوەخوازی و دروستکردنی نەتەوی

ـ بەشی چوارەم : تیۆرەکانی نەتەوەخوازی و وێناکردنی کورد وەک نەتەوەیەکی خێڵەکی

ـ بەشی پێنجەم : بوونی نەتەوەیی کورد لە نێوان کوردبوون و نەتەوەخوازیدا

بەشی یەکەم.

پێشەکی پێویست...

دوای دەیان ساڵ و سەدە، هەتا ئێستا لە ناوەندەکانی رۆشنبیریی و ئەکادیمیدا، مشتومڕ لەسەر چەمکی نەتەوە بە دوا قۆناخ و فۆڕمی چەسپاوی خۆی نەگەشتووە. بەتایبەت نەتەوە چییە و بە کێ دەووترێ نەتەوە و لە چی پێکهاتووە؟، نەتەوە گەرەکە کامە بنەما و خەسڵەتی هەبێت؟.. ئەم کێشەیە هەر بەوەوە نەوەستاوە و پرسێکی ئاڵۆزی تریشی بەدوای خۆیدا هێناوەتە ئاراوە. ئایا ناسیۆنالیزم، نەتەوە دروست دەکات؟،یاخود بۆخۆی لە هەناوی نەتەوەدا سەرهەڵدەدات؟...هاوکات خوێنەر ڕووبەڕووی چەندان چەمکی تری وەک دەوڵەت نەتەوە یاخود نەتەوە دەوڵەت و نەتەوە

کولتور دەبێتەوە. لە باسگەلێکی تریشدا، نەتەوە و دەوڵەت یەک مانا و ئاماژەیان وەرگرتووە و بوونەتە دوو دیوی یەک مەدالیا. واتە هەر نەتەوەیەک دەوڵەتی نەبوو، وا بەنەتەوە هەژمار ناکرێ..دەوڵەت نەتەوە دروست دەکات،یاخود بە پێچەوانەوە. هەڵبەت مەخابن چەندین چەمک و زاراوەی تری وەک نەتەوەی بندەست و،دابەشکراو و داگیرکراو،هەڕەشە لەسەر و نککۆڵی لێکراو ناکەونە ناو لیکۆڵینەوەی بەناو ئەکادیمییەوە،هەر لەبەرئەوەی خاوەن تیۆرییەکان ئاماژەیان پێنەداون.

رەنگە ئەم بەرهەمەی بەردەستمان، هەتا ئێستا تاکە سەرچاوەیەک بێت، بە ووردی و قووڵی لە دیدی فەلسەفی و سۆسیۆلۆژی و سیاسییەوە، خوێندنەوەی بۆ چەمکی نەتەوە تێدا بەرجەستە بوو بێت..کارێکە رەنجی فەرهادی لەگەڵدا دراوە. لەبەر گرنگی باسەکە و ئاڵۆزی و سەختی ماناکەیی و فراوانی رووبەری کارکردنەکەی،وام بە باش زانی،لەبەرەوە، پێ بە پێی باس و ناونیشانەکانی کتێبەکە، قسە لەسەر برگە و تێزە هەستیار و گرنگەکانی بکەم و هەوڵ بدەم لەم کەناڵەوە و بە زمانێکی برەک سادە و کراوەتر، لە رێگەی خوێندنەوە و دەربڕینی تێبینییەکانمەوە،گەوهەرەکەی بە خوێنەر بناسێنم. هاوکات باسەکانی بەشی چوارەم و پێنجەم، کە ڕاستەوخۆ گرێدراون بە پرسی کوردبوونەوە، بابەتەکانی گرنگ و هەستیار و گەلێ جارانیش ناڕوون و سەختن، پێویستیان بە لەسەر وەستانی زیاتر هەیە. بەندە کۆمەڵی پرسیارم ئاڕاستەی د. عرفان کردووە، ئەویش بە وەڵامیدانەوەیان، تیشکی رووناککردنەوەی خستۆتە سەر لایەنە دژوارەکان. ئەم کارەش بۆ ئاسانکاری باشتر تێگەیشتنی بابەتەکان، وەک پاشکۆیەک دەیخەوینە بەرچاوی خوێنەر.

هاوکێشەی میللەتی بندەست و کۆیلە، لە خەباتیدا بۆ سەردەستی و سەردارێتی،بریتییە لە وێنەیەکی دروستی واقعی کوردی،کە بەدرێژایی مێژوویەکی زۆر،ئامادەگی نەبووە و هێشتا لەم دۆخەش رزگاری نەبووە.ئاخر گەر مێژوو یاسای پەرەسەندنی شتەکان بێت،چما لای کورد،وا وەرنەچەرخاوە و گرفت و هۆکارەکانی چین و کورد چ رۆڵێکی تێدا گێڕاوە؟. کاتێ کورد لە نێو لیتاوی رووداوەکاندا، دەچەقێ و هەرخەریکی ئەم پێو ئەو پێکردنێکی بێهودە دەبێت،یاسای ناوبراو نایگرێتەوە. بەواتایەکی تر، کورد نە خۆی پێ رزگارکراوە و نە توانیویەتی بگاتە پلەی سەردار و جڵەوی دەسەڵات بەدەست بگرێ. ناچار کاری وەک پیشەکەی سیزیف، هەر خەریکی سەرخستنەوەی بەردی خلۆربووەوەیە و هەتا هەنووکەش نە گەشتۆتە ئامانج.

ئەم هەوڵەش دوای چەندبارە بوونەوە،چ گۆڕانێکی تێدا روونادات و لە ئاکامدا،بۆ کورد وێناو و پێناسەیەکی تاقانە و بێوێنەی ڕیزپەڕ،لە یاسا و رێسا و تیۆرییە بەرفراوانەکان دەنەخشێنێ، جیاواز لەچاو ئەوانی دیکەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و رەنگە لە تەواوی جیهانیشدا.کورد کاراکتەرێکی کلۆڵ و جەستە هەلاهەلابووی پانتایی مێژوویەکی نێوان "هەوڵدان و شکستخواردنە"دەقگرتن بەم دۆخەوە،لە مێژوودا،تا ڕادەی ونبوون و نادیاری و نائامادەگی گەیاندووە. کەواتە نەدەکەوێتە خانەی ئەو نەتەوە بندەستانەوە، کە ژێرچەپۆکی بۆتە قەدەریان و ئالای خۆبەدەستەوەدانیان بڵند کردۆتەوە، نە لە نێو ریزی نەتەوە سەردارەکاندا دەبینرێتەوە،کە بە سەربەخۆیی گەشتبێ و خاوەنی قەوارەی خۆی، دەوڵەت بێت. ئەم سیفەت و دۆخەی کورد، ئا

لەوێدا ئاڵۆز و گرفت دروستکەرە، کە لێکۆڵەرەوەیەک دێت و دەیەوێ بە دەقی تیۆرییە مۆدێرنەکان، یاخود هەموو ئەو تیۆرییانەی دیکەی، کە لە دەرەوەی کۆمەڵگای کورد بۆ واقیع و بارودۆخێکی تر داڕێژراون ، شیکار و ڕاڤە لە بوویەکی نادیار و بزر بکات و باڵای پێناسە هەڵنەگری کورد، ببڕێ بە قاڵبی تیۆرییە دروستکراوەکەی/ داهێنراوەکەی خۆی دا.

" ئەو حاڵەتەی کە کوردی تێدایە نە حاڵەتی کۆیلەکانی ئەو جیهانەیە و نەحاڵەتی سەردارەکانییەتی،بۆیە هەر هەوڵدانێک بۆ تێگەیشتن لەم حاڵەتە لە ڕێگەی ئەو میتۆد و تیۆرانەوە کە مۆدێرنیزم بەرهەمی هێناون،تووشی جۆرێک لە گومڕابوونمان دەکات و نامانگەیێنێ بە ناسینێکی ڕاستەقینەی ئەم بوونەوەرە". (١١)

لەم ڕۆژگارەدا، مۆدێرنیزم و میتۆدەکانی، کراوەتە تاکە دەستاوێژ و ئامێر و ڕوانگە و پێوانە و ئاینزایەک، بۆ خوێندنەوە و کارکردن لەسەر دیاردەکان. لە کاتێکدا تەمەنی مۆدێنزم هی ئەوە نییە، مێژوویەکی چەند هەزار ساڵەی کوردی پێ بخوێندرێتەوە و هاوکات، بیریارانی ئەم ڕوانینە، هێندە ناواقعین هەرچی لەدەرەوەی تیۆریەکەی خۆیاندا بێت و بە گەز و پێوانەی ئەوان هەڵسوکەوت نەکات، هەژماری بۆ ناکەن و بە لادەر و دەرچوو لە ئاینی دادەنێن.

مۆدێرنیزم چ قسەیەکی جددی لەسەر حاڵەتی کورد نییە و لە قازانجیشی نییە، خوێندنەوەی بۆ بکات، چونکە حاڵەتی کورد تایبەت و لەدەرەوەی دەقی تیۆرییەکاندایە. بەدڵنیاییەوە، هەر خوێندنەوەیەک لەسەر کورد، دەکاتە هەڵوەشاندنەوەی تەقەڵەکانی تیۆرە دەستکردەکانیان. بۆ نموونە مۆدێرنیزم، دەوڵەتە داگیرکەرەکانی کوردستانی پێ دەوڵەتی مۆدێرنن و داکۆکییان لێ دەکات و ڕازی نییە هەڵبوەشێندرێنەوە، جا با لەسەر خوێن و ئێسکی کورد و گەلانی تریش هەڵچنرا بن. تەماشاکەن ئەتاتورک چ پێگەیەکی گەورەی لای مۆدێرنەکان هەیە و چەند بە نموونەیەکی سەرکەوتوو و پێشکەتوو نرخاندوویانە.

"لێکدانەوەی بوونی کورد لەناو مێژوودا بە پێی ئەو لۆژیکەی کە مۆدێرنیزم بۆ لێکدانەوەی بوونەوەرەکانی ناو جیهانە مۆدێرنەکە هەیەتی،نامانگەیێنێ بە هیچ ،چونکە کورد لەناو ئەو چوار دەوڵەتە مۆدێرنەی کە بەسەریاندا دابەشکراوە بە پێی یاساکانی ئەو یارییەی کە دۆڕاوەکان دەکات بە کۆیلە و براوەکان دەکاتە سەردار یاریی نەکردووە". (١٢)

کورد، گەر لەناو مێژووشدا نەبێت، وا هەر بوونەوەرێکی ناو کایەی سروشتە و بە خۆڕسکی ڕساکاوە و هاتۆتە جیهانە بەرینەکەی مرۆڤایەتییەوە. بە حوکمی پرۆسە سروشتییەکە ڕەوت دەکات، نەک بە ویست و هێز و پاڵنانی تیۆری دروستکراو، کە بریتیە لە مۆدێرنیزمە.کەواتە بەدەر لە بنەماکانی مۆدێرنەش، کورد بە قورسایی خۆیەوە، بە زمان و کولتوور و مێژووەکەیی و کۆمەڵێ سیفەتی دیکەوە، هەر هەیە و ماوە و دەشمێنێت و بێ هیوا نییە لە گەیشتن بە هەواری ئامانجەکانی.

" کێشەی کورد لەگەڵ جیهانە مۆدێرنەکەدا ئەوەیە کە مۆدێرنیزم کوردی وەک دڕندەیەکی سروشتی بۆ ئەو جیهانە وێناکردووە و بە هۆی ئەمەشەوە بواری بۆ کورد نەهێشتووە کە بوونی خۆی ئاشکرا بکات و بەڵگەکاری بۆ ئەو سیستەمە بکات کە بڕوای پێیەتی". (١٦)

ئاخر ساتێ مۆدێرنە، دەڕوانێتە بوونی کورد و دەزانێ، سەرباری هەموو یاسای تیۆرەکانی و قسەی کتێبە دەق نەشکاوەکان هەیە و ڕەگی بە بوونی خۆیی و زمان و کولتور و مێژوودا، ئیدی ڕۆچووە، مۆدێرنیزم وەک دێوزمە و لێی دەڕوانێ و پێناسەی دەکات. ئاخر مۆدێرنیزمە لەو شوێنەدا شیاوی پەسەنکردن نییە، کە بیریاران و لایەنگران و لاساییکەرانی، دەیکەنە خواوەندی دروستکەر و داهێنەری بوونەوەر و دیاردەکان. بەتایبەتی ئەو شتگەلەی بوون و پێکهاتەی سروشتییان هەیە، وەک مرۆڤ و نەتەوە، بە هەموو رەهەندە کۆمەڵایەتی و فەرهەنگییەکانیانەوە.

"کورد وەک ئەو سیزیفە وایە کە لە دووپاتکردنەوەی سەرخستنی بەردەکەدا سەرقاڵ نییە بەوەوە بەردەکە سەر بخاتە سەر لوتکەی شاخەکە،بەڵکوو سەرقاڵە بە دروستکردنی بوارێکەوە بۆ ئاشکراکردنی ئەو سیستەمەی کە تەنە قورسەکانی لە زەوییەوە پێ بەرز دەکرێتەوە بۆ ئاسمان".(٢١)

زۆرن ئەوانەی بێ پێشخانێکی زانین و زانیاری، لە پشت چاویلکەی ڕەشەوە، تەماشای کۆمەڵگای کوردەواری دەکەن، دەستی تۆمەت بۆ کورد درێژ دەکەن و بزووتنەوەکانی بە خێڵەکی و ناتەواو و ئیفلیج بوو دەزانن. پێیان وایە کورد، لە دۆخێکی بێ سەروبەردایە و چ پێناسەیەک وەرناگرێ. ئەم قسانە زۆر لە نووسەرە کوردەکانیش تووتی ئاسایی دەیکووتنەوە. بەڵێ کاتێ مۆدێرنیزم دەکرێتە دروستکەر و خوڵقێنەری هەموو شت و دیاردە و بوونەوەرەکان، ئیدی جێی هەناسەدان بۆ مرۆڤ و نەتەوە و بوونەوەرە سروشتی و هەبووە خۆڕسکەکان و مێژووییەکان نامێنێتەوە، یاخود بوار زۆر تەسک دەبێتەوە.

ئاخر گەر نەتەوەیەکی وەک کورد، بڕوا بەو بانگاشەی مۆدێرنیزمە بهێنێ کە فەتوای بۆ داوە، وا دەبێت دەستبەرداری هەموو بەهای سروشتی و کولتوری بوونەکەی بێت، و خۆی نابووت بکات. ئەی ئەوە نییە تیۆری مۆدێرنە، کوردی توڕ داوەتە دەرەوەی جیهانەکەی خۆیەوە و ئافەرین و دەستخۆشی لە تورک و فارس و عەرەب و ناسیونالیزمەکەیان دەکات و وەک ئایدیا تەماشا دەکرێن، هەر لەبەرئەوەی،ئەوان دەوڵەتیان دروست کردووە و کورد بەم ئەرکە هەڵنەساوە.

"مەرجی یەکەمی ژیان لەناو ئەم جیهانە مۆدێرنەدا ئیمان هێنانە بەوەی کە مۆدێرنیزم دەتوانێت لە ڕێگەی زانست و تەکنەلۆجیاوە هەموو کێشەکانی مرۆڤی ئەم سەردەمە چارەسەر بکات و ژیانی بۆ بکات بە بەهەشت"(١٩)

بەڵی ڕاستە تەکنەلۆژیا و زانست، بەشدارییەکی بێهاوتایان لە ئاسانکردنی ژیانی مرۆڤدا کردووە، لێ نەیانتوانیوە و هەرگیزیش نەکارن مرۆڤ دروست بکەن، ـ رۆبۆت هەرگیز جیی مرۆڤ ناگرێتەوە،تەنیا لە ئیشکردندا نەبێت ـ و هەروەها بە سەدان کێشە و گرفتی دیکە هەن، ئەم دەستکەوتانە خوڵقێنەری رۆبۆت و مرۆڤی ئامێرین، بەس هەرگیز شتگەلێکی سروشتیان پێ نایەتە گۆڕێ، بە تایبەت بوونەوەرێکی وەک مرۆڤ. بۆیە تەکنەلۆژیا و زانستیی ناوبراو دەرکەوتەی نەرێتیشیان هەیە و نەیانتوانیوە، بە قازانجیان هەڵسوڕێ. هەروەک دەبینین کورد، کەموزۆر بێ بەشە لە دەستکەوتەکانی زانست و تەکنەلۆژیا و بگرە ئەم دوو دیاردەیە لەگەڵێ حاڵەتدا، بە

زیانی شکاوەتەوە. بۆ نموونە داگیرکەرانی وڵاتەکەکەی فرۆکە و تانک و تۆپیان هەیە و نیشتمانی کوردی پێ سوتماک دەکەن و رۆڵەکانی پێ دەکوژن. زۆربەی زانکۆکانی وڵاتانی داگیرکەری کوردستان، دەرەتانی پێویست بۆ خوێندکاری کورد نارەخسێنن، تا بەهرەمەند بن لە خوێندن چ پرۆژەیەکی پیشەسازی گەورە لە کوردستاندا ئەنجام نادرێ و بشدرێ،رێژەی بەشداریی نییە یاخود زۆر نزمە. د. عرفان بەم جۆرە کورد دەبەستێتەوە بە هاوکێشەکەوە.

"گەورەترین کێشەی کوردیش لەناو جیهانە مۆدێرنەکەدا ئەوەیە نەیتوانیوە بڕوا بەو خواوەندە بهێنێ کە ئەم جیهانەی دروستکردووە،ئەمەش وایکردووە وەک کافرێکی ناو سەردەمە مۆدێرنەکە وێنابکرێت و بەرەو دۆزەخەکانی ناو ئەم جیهانە پەلکێش بکرێت و بخرێتە بەردەستی جەلادەکانی".(١٩)

با، بە نموونە باس لە دەوڵەتی تورکیا، لە دیدی مۆدێرنیزمەوە بکەین. بزانە چۆن کورد، بە کافر و تیرۆریست و چەتە و شاخاوی پێناسە کراوە، هەر لەبەر ئەوەی کورد، ملکەچی یاسا و رێسای ئەو دەوڵەتە نەبووە و تەسلیمی حوکمەکانی نابێت، کە مۆدێرنە مۆری ڕەزامەندیی خۆی لێداوە و پشتیوانی لێ دەکات و دەیپارێزێ.

ئاخر کورد هەر ئامادە نەبووە، دەستبەرداری ناسنامەی کوردبوون بێت. تا سەردەمانێکی پێش ئێستا، گەلێ لە ئەوروپاییەکانیش، لەژێر کاریگەرێتی پروپاگەندەی دەزگا بێشومارەکانی تورکیادا، تێڕوانینی نەرێنییان لەسەر کورد هەبوو، کورد بۆ هەمیشە کاری تێکدان و ئاژاوەگێڕی دەکەن و ناتوانن بە ئارامی لەگەڵ تورکدا بژین. لە کاتێکدا تورک و دەوڵەتەکەیان، گەورەترین بەربەستنی بەردەم کوردبوون. کورد بە دەستوور، نکۆڵی لە بوونی کراوە. زوڵم و ناحەقی لەمە گەورەتر، ڕەنگە لە هیچ دەڤەرێکی جیهاندا بەرچاو نەکەوێت.

بەشی دووەم...

- "ماهیەتی مۆدێرنیزم بڕواهێنانە بەوەی کە مرۆڤ بەوە دەگاتە خۆشبەختی کە بوونەوەرەکانی ناو جیهانی سروشت بکاتەوە بە مادەی سەرەتایی و داوای ئەمەش لەم مادە سەرەتاییە بەو شێوەیەی کە خۆی حەزی پێدەکات جیهانێکی نوێ و کۆمەڵە بوونەوەرێکی نوێ دروست بکات و ببێت بە خواوەندی ناو ئەو جیهانە نوێیە.ماهیەتی مۆدێرنیزم دروستکردنە".(٢٠)

وەک ئاماژەمان پێدا مۆدێرنیزم دەکرێتە کارخانەی سەرلەنوێ دروستکردنەوەی بوونەوەرەکان. مرۆڤیش بە خۆیی و مێژووەکەیی و خەسڵەتە سروشتییەکانییەوە، دەبێ ملکەچی مۆدێرنیزمە بێت و لە ژێر فەرمانیدا هەڵسوکەوت بکات و بیر بکاتەوە و بڕیار بدات، دەنا بەر نەفرەت دەکەوێ و فڕێ دەدرێتە دەرەوەی کایەی ژیانەوە. کەواتە مرۆڤیش بەو شێوە سروشتییەی ئافەریدە بووە، دەبێت وا لەخۆی ڕامێنێ و لە مرۆڤەکانی تریش، کەوا بە تێکڕا هەموو کەرەسەی خاون بۆ دروستکردنی شتگەلێک بەدەستی خالقێک بە ناوی مۆدێرنزم. ساتەوەختێ مرۆڤ بەو هەموو پەنهان و نهێنیی و شتە سەرسوڕهێنەرەکانی هەیەتی، دەستبەداری ئەو هەموو خەسڵەتە سروشتی و وزە گەورە و نهێنییە شاراوەکانی توانا و لێوەشاوەیی و داهێنانی خۆی دەبێت، خۆی وەک مادەیەکی سارد و ڕەق و تەقی ئامادە بۆ بەکارهێنان دەبینێتەوە. بەراستی ئەمە هیچ نییە،جگە لەوەی بوونەوەرێکی وەک مرۆڤ لە مرۆڤ بوون دەخرێت و دەیخەنە خانەی ماددەوە،هەر لەبەر ئەوەی تیۆرییەکەی ئەوان وای داناوە و تەڕدەماغی نووسەرەکەی وای پێ خۆش بووە. زوڵمی وا قورس و گەورە و گران لە هیچ کایەیەکدا لە مرۆڤ ناکرێ، وەک ئەوەی بە ناوی تیۆرییەکانی مادی و مۆدێرنیزمەوە لە مرۆڤ دەکرێت. ئەمە بە کۆیلەکردنی مرۆڤە بۆ ئاستە دەرە نزمەکەی و هەرکەسێ ئەمە پەسەند بکات، وا لە موڵکایەتی و تایبەتمەندێتی خۆیدا دەستبەرداری مەزنایەتییەکی گەورە دەبێت.. ئالێرەوەیە نووسەر د. عرفان، دەچێتە ناو باسگەلی دروستکردنی نەتەوەکانەوە، بە پێی ڕوانین و سیستەمی بیرکردنەوە و کارکردنی مۆدێرنیزم. چونکە گەر نەتەوە لە کۆی چەندین مرۆڤ پێکهاتبێ. وا ئەویش مەحکومە بە یاسای کەرەسەی خاو و ماددە، بۆ دروستکردنی شتگەلێکی نوێ، بەدەستی وەستاکانی مۆدێرنیزم.. ئەمەش چەقی ئەو باسانەیە، کە دەبنە کرۆکی ئەم بەرهەمە و لە لاپەڕەکانی داهاتوودا تاوتۆیان دەکەین.

مۆدێرنیزم بۆ ئەوەی بگاتە ئامانجی خۆی، بەو دەسەڵاتە ماددیی و مۆراڵییانەی ها لە پشتییەوە، وا دەیەوێ هەموو بووە سروشتییەکان، سەرلەنوێ وەک کەرەسە و مادە(هیولا)یەکی خاو، تێهەڵشێلێتەوە و بە پێی ئارەزوو و مەرام و قاڵبەکانی خۆی، لە فۆڕمی نوێدا دایانڕێژێتەوە. و شێوەگیریان بکات.. بە کورتی (ماهیەتی مۆدێرنیزم) کارخانەی دروستکردنە، دروستکردنێک کە هاوئامانجی ڕەوتەکەی خۆی بێت. بە واتایەکی تر، ئەرک و بایەخی مۆدێرنیزم بریتییە لە: داماڵینی خەسڵەت و تایبەتمەندییە سروشتییەکان، لە مرۆڤ و نەتەوەکان و بووە خۆڕسکەکانە و کردنیانە، بە کەرەسەی پێداویستی سازدان و داڕشتنی ئایدیای نوێ!. ئەمەش گەورەترین هەڕەشە

و سووکایەتییە لەسەر چارەنووسی مرۆڤ. مرۆڤی کورد بەتایبەت، کە خاوەنی هیچ شتێکی خۆی نییە. یان هەیە و لێی زەوت کراوە و لێی دزراوە و لێی شێوێندراوە.

" هەر مرۆڤێک یان هەر میللەتێک خۆی بە مادەیەکی رەق و تەق نەزانێ و قبوولی ئەوە نەکات ئەم خواوەندە بوونی پێ ببەخشێت و وا بیربکاتەوە کە سیستەمی بوون پەرەسەندنەکەی لەناو خۆیدایە، ئەوە هەتاهەتایە لە دۆزەخی مادە و رەقوتەقەکان بۆ خۆی دەمێنێتەوە و نابێت بە هیچ".(٢٢)

هەروەک نووسەریش ئاماژەی پێدا\اوە، مارکسیزم قۆناخەکانی گەشەسەندنی کۆمەڵگای بە: دەرەبەگای\ەتی، سەرمادایەری و دوا قۆناخ کۆمەنیزم، دەستنیشان و ناوزەد کردووە. ە\اوسات مۆدێرنیزمیش بۆ قۆناخی: ڕاووشکار، کشتوکاڵی و دوا قۆناخ پیش\ەسازی دابەشی دەکات. ئەوەی جێی سەرسوڕمانە نەتەوە، وەک بوویەکی\ ئەقڵی و سروشتی، لەم دوو تیۆریی و قوتابخانەیەدا، کە هاومەبەست\ن و کەموزۆر لە یەک سەرچاوە ئاو دەخۆنەوە، دیاردەیەکی نەگریس و \هەڵتۆقیوی سەردەمێکی نەهامەتییە. لای یەکەم ، زادەی قۆناخی دە\رەبەگی و لای دووەم بووەیەکی ناو کۆمەڵگای کشتوکاڵییە. ئەم دیارد\ە کاتییە، لە قۆناخی کۆمەنیزم و پیشەسازیدا، بەسەر دەچێت و نامێنێ. \لە کاتێکدا گەر بێت و لە وڵاتێکی وەک شورەوی جاران بڕوانین، دەبین \ئەو دەسەڵاتداڕێتییە، گەیشت بە دوا قۆناخی پەرەسەندنی خۆی و کەچی ن\ەتەوەکانی بندەستی، هەرگیز دەستبەرداری بوون و هەبوون و تایبەتمە\ندییەکانی خۆیان نەبوون. لە چرکەساتی کرانەوەی ناسراو، بە پێرۆ\سترۆیکا و گلاسنۆسدا، هەموو ناسنامەی نەتەوەیی خۆیان بڵندکردەوە \و سنووری دەوڵەتیان کێشا و دیاری کرد.\

هەروەها ئەوە دوو سەدە\یە، ئەوروپا بە قۆناخی پیشەسازی و دواپیشەسازیشدا تێدەپەڕی و \ڕەنگە بەجێیشی هێشتبێت، کەچی تازە بە تازە، گوێمان لە هاوار و ناڵەی\ نەتەوەکان دەبێت، بۆ تایبەتمەندیی بوونی نەتەوەیی و قەوارەی سەرب\ەخۆ. بەنموونە، کاتالانی، سکۆتلەندی، باسک و ئیرلەندییەکان... هتد. لەت\ەک هەموو هەوڵەکانی ئەم هەژموونەی مۆدێرنیزمدا، بۆ کەوی و م\اڵیکردنی خەسڵەت و بووە سروشتییەکان، هێشتا نەیتوانیوە مرۆڤ \و نەتەوەکان لەقاڵب بدا و چوارچێوەبەند بکات، بەو شێوەیەی تیۆرە\ مۆدێرنیزمەکە مەبەستێتی و کاری بۆ دەکات. چونکە ئەوەی ئەو دوو تیۆرە\ گەرەکیانە ئامانجێکی گڵاوی سیاسییە، زلهێزەکانی دنیا لە سەری کڕ کەوتوون و لە بەرەکەی دەخۆن و لە سایەیدا حەساونەتەوە. کەواتە مرۆڤ و نەتەوەکان، بوویەکی زۆر ڕەسەنترن، لەو چوار خەت و خاڵەی بیریارێک کێشاوێتی و گەرەکێتی خوێندنەوە بۆ مێژوویان بکات، لێ لە پشت پەردەی ڕەش و بەدەم ژەهری ئایدۆلۆژیا و مەبەست و گومانی ناپەسەندەوە خواست و ئامانجی دیکە خراوەتە بەرنامەوە.

مەسعوود محەمەد دەڵێ:

<< بیریاری مادی تەقلیدی لە مەسەلەی گۆڕانی کۆمەڵایەتیدا بێ ئەوەی پێوەی دیار بێ، کە هەست بەخۆی دەکا دوو جاران دژی دوو ڕاستی هەرە گەورە هەڵەدەچەقێ:

جارێکیان: کە دێ لەگەڵ دان هێنان بە گۆڕان و بەرەوپێش چوونی مرۆڤدا داوامان لێ دەکا بسەلمێنین گۆیا دەستوورەکانی ئەو دۆزیویەتەوە بۆ بەرەوپێش چوون دەستووری ئەبەدین و شەقامە ڕێی ئەوپەڕی گۆڕانن، ئەمەش خۆی لە خۆی دا دژی گۆڕان و بەرەوپێش چوونی بەردەوامە چونکە کۆمەڵایەتیمان لێ دەکاتەوە بە کیمیا و فیزیا کە دەستوورەکانیان ئەبەدین، دژی ڕاگەیاندنەکانی خۆشیەتی لەوەدا کە گۆڕان بە شتێکی ئەزەلی و ئەبەدی دادەنێ بەڵام دەستووره قاڵب بەستوەکانی خۆیشی ئەزەلی و ئەبەدی دادەنێ بەڵام دەستووره قاڵب بەستووەکانی خۆیشی بە ئەبەدی لە قەڵەم دەدا، ئینجا خۆیشی دەکاتە مامۆستای زانا و فەیلەسووف و رابەری دوارۆژ بە هۆی ئەبەدی بوونی نەزەریەکەیەوە کە ئیتر هەموو مامۆستایەکی دوارۆژ هەر قوتابی دەبێ و هەموو بلیمەت و زانا و هونەرکارێکیش کاوێژکەرەوەی بەرماوەی فکری ئەو. عەجایب! هەر لە ئێستاکەوە خەڵق ڕازی نییە بە مامۆستایی ئەو کەچی هەر خۆی خۆی تەعین کردووە بە مامۆستای قالوبەڵا ...

جاری دوەمیشیان، لەوەدا کە دێ بەشێاکی گرنگی خاسیەتە بەردەوامەکانی مرۆڤ دەباتەوە بۆ عامیلە نابەرداەوامەکەی جۆری گوزەران وەک ئەوەی مرۆڤ بەتەواوی ئاوێنەیەکیا بێ ئیرادە و بێ خواییشتی دەروونی و بێ ڕق بوونەوە و بێ خۆش ویستان و ترس و تەما و ئومێدی تایبەتی ....و... و...بێ کە هەر دەبێ تیشکی ئەوا هاندەرە مادییە یەکسەرانە بداتەوە کە دەوریان لە لەشی داوە>>.ا

د. عرفان بە وردیی و بە دیقەتەوە تاوتوێی ئ\اەم پرسگەلە دەکات و پشوودرێژانە ،لەسەر باسەکەی دەڕوات و دەنووسێ\:

"نەتەوە پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتییە لە کۆمەڵە مرۆاڤێک،مرۆڤیش بە ئەسڵ بوونەوەرێکی سروشتییە و بوونەوەرێکی دروستکراوی دەستی ئەم خواوەندە نوێیە نییە،هەر شتێک لە بەشدا سروشتی و زیندواو بێت،لە گشتیشدا سروشتی و زیندووە،ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ نەتەوەاش بوونەوەرێکی زیندوو و سروشتییە، چونکە پێکهاتەیەکە لە کۆمەڵە مارۆڤێکی زیندوو و سروشتی،بۆیە بۆ تێگەیشتن لە ئایدیاڵی نەتەوە و اسیستەمی بوون و پەرەسەندنەکەی هەر دەبێت لە بوون و پەرەسەندن‌ای ئەو کۆمەڵگایە رامێنین کە بووە بە نەتەوە".(٢٢ _٢٣)ا

ئیدی لەم میانەدا، دواى هەست پێکر\ادن و ناسین و دیاریکردنی نەتەوەی دروستکراو و زیندوو و سروشتی، د\اەگەین بە دووجۆر تیۆری جیاواز و پێچەوانەی یەکتر{{تیۆری مۆدێرنیزم و \اتیۆری فەلەسوفانی ئەڵمانی}}.

نووسەر، کتێبەکەی بە هەوڵێک بۆ تێکشکاندنی "مۆدێرنیزم"دادەنێ. شکاندن بە مانای هەڵوەشاندنەوەی ئ\اەو رێسا و یاسایانەی، کردوویەتە پێوەر و نۆرم، بۆ کار پێکردن و ناونانی دیاردە کۆمەڵایەتییەکانی مەیدانی نەتەوە و دەرکەوتەکانی دیکە. ڕووخاندنی بە شێوەی دارمانی کۆشکی خەیاڵی ئەوانەی بە شەوارەی مۆدێرنیزم کەوتوون. هەڵوەشانەوە و ڕووخانی ئەو دیوارانەی لە بەردەم ئاسۆی بیرکردنەوەمان دا بە ناسروشتی و برەک بە زۆرداری هیڵچنراوە. ڕاماڵینێکی ئەو تەمومژەی ڕێی لە دید و بینینمان گرتووە. بنبەستکردنی ئەو لاڤاوی نەزانییەی بۆ لوولدانی

هەموو بەها سروشتییەکان،خراوەتە گەڕ. لەم کارەشدا پشت دەبەستێ، بە میتۆدە زانستییەکانی مێژوو و سروشت، فەلسەفە و واقعی بوون و کۆمەڵایەتی ، کە لە واقیعی سروشت و ژیان دا هەن و وەک تەن و بوونێکی سروشتی نەمر و نەگۆڕ بەرجەستەبوون.

بەهای ئەم رەنجە گەورەیە، لە هەڵتەکاندنی مۆدێرنیزمدا، بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، دەرگا و پەنجەرەیەکی دیکە بە رووی ئاسۆی تێڕوانین، لەمەڕ پرسی کوردەوە، واڵا دەکات و دەرفەتێکی ساز کردووە، بۆ سەرلەنوێ قوڵتر بیرکردنەوە و بەدیقەت ڕوانین، لە پرسی خود و کوردناسی. بۆ دەستپێکێکی نوێی بیرکردنەوە و تێگەیشتن لە بنەما و ڕیشە و ڕەهەندەکانی (کوردبوون).

بەشی سێیەم...

ـ بەشی یەکەم : بیرۆکەی نەتەوە لە نێوان عەقڵ و واقیعدا

نووسەر، پێناسەیەکی گشتی نەتەوە لە بۆچوونی باوی مارکسی و فەلسەفە، بە تایبەت فەلسەفەی ئەڵمانی دا دەکات . لەم دەروازەیەوە دەچێتە نێو باسەکانەوە قسە لەسەر کۆمەڵگا و ژیان و تا دەگاتە ئەوەی باس لە چۆنییەتی سەرهەڵدانی نەتەوەیە دەکات . لێرەشدا دوو رێگا دەخاتە بەرچاو:

یەکەم: رێگەی باو و بەرفراوانکراوەکە،کە لە ناواخندا مەبەستی مۆدێرنیزمە!.

دووەم: رێگای فەیلەسووفانی سەدەی ١٩ی ئەڵمانیا.

کرۆکی باس ئەوە نییە مریشک لە هێلکەیە یاخود هێلکە لە مریشک، بەڵکو سەراسۆییە بەدوای ئەو ڕاستییەدا، کە ئایا نەتەوە بووەیەکی دەستکردە و وەک ئامێر و شتگەلەکانی دیکە، بەرهەمی دەستی مرۆڤە و مرۆڤ لە ڕێگەی ئەو بیروباوەڕ و ئایدۆلۆژیای باوەڕی پێیەتی و ئەو سیستەمەی دروستی کردووە، نەتەوەی هێناوەتە کایەوە؟. دەورووبەری مادیش کەرەسە و لانک و هۆکاری دروستبوونەکەیە؟. گەر ئەمە ڕاستی و دروستی هەبێت، حوکمێکی قورس و گران، بەسەر مرۆڤ دا وەک بوونەوەرێکی سروشتی دەدرێ. ئەمەش بیروڕا و ڕوانگەی دەستەی یەکەمە،و هەڵگرانی بیری مارکسیش، هاوڕان لەسەر ئەم بۆچوونە.

دەستەی دووەم، نەتەوە بە بوویەکی عەقڵی دەبینین، کە پێشوەخت لە عەقڵدا، بە سروشتی ئامادەیی هەیە، یاخود لەناو بیردا هەیە، پاشان بە ڕەوتێکی سروشتی خۆی نمایشت دەکات. لەم ڕوانگەیەوە بووە سروشتییەکان لە عەقڵدا هەن و دوایی خۆیان شێوەگیر دەکەن. گەر ئەقڵ و هۆش و بیر نەبێ، کە هەر هەموویان لە مرۆڤدا بەرجەستەبوون و هەن، وا سەرلەبەری دنیا مادییەکە ناتوانێ بووەیەکی بە سروشت بووی وەک مرۆڤ/نەتەوە، دروست بکات.

مەسعوود محەمەد،ئاوا پەسنی گرنگی و کاریگەری مرۆڤ دەکات و دەڵێ:

<<" من کە دێم باسی مرۆڤ دەکەم بە هەموو عەیب و عاریەوە لە پێشەوە سەلماندوومە و لە خۆم کردووە بە ئایین کە مرۆڤ هەرچەند لە پلەی زێدە کز و بەرەژێری تێگەیشتن و بە خۆنازین و ڕەفزی بەندەییدا بێت دیسانەوە هەر خۆی تاکە کاریگەری مێژوو و کۆمەڵایەتییە و بێ ئەو ڕووت و ڕەجاڵەی کە جارێکیان دەبێتە میری سەربڕ و جارێکیشیان پێڵاوی ئاغا و شێخ و ڕابەری سیاسی ماچ دەکات و لە لایەکی دیکەشەوە چرای زانست و داد و شەرافەت هەڵدەگرێت،بێ ئەو مەخلووقە هەرچی سروشت هەیە گیانی شانازی و نرخی بەرز و ئیبداع و دۆزینەوە و داهێنان دەدۆڕێنێت و دەبێتە قەپیلکێکی حەتاڵ و بەتاڵ،بێئاگا و بێنیاز.مرۆ ئیعجازی هەرە هەرە هەرە گەورەی چەرخوفەلەکی نۆ نهۆمی کۆنینە و فەزای بێسنوور و بڕانەوەی سەردەمی زانست و تەکنیکە.(هەتا دەمی ئەم نووسینە قسەکەم بەڕاستی موتلەق دەزانم،ئەوجا ئەگەر لە دوارۆژدا ئیعجازی گەورەتر پەیدا بوو،واتە دۆزرایەوە،ئەوسا قسەکە دەگۆڕێت بە هێنانە خواری پلەی مرۆڤ لە ژمارە یەکەوە بۆ ژمارە دوو>>.

ئیدی ململانێ و دیالێکتیکی یەکەمایەتی نێوان مرۆڤ و دەورووبەر، و ڕۆڵ و کاریگەرێتییان، لە بەردەممماندا خۆی قووت دەکاتەوە. فەیلەسووفانی ئەڵمان ڕۆڵی سەروەریی و گرنگیی و یەکەمایەتی دەگێڕنەوە بۆ مرۆڤ و عەقڵەکەی.

نووسەر بە وردی و بە دیقەتەوە لە دووتوێ ٦١٥ لاپەرەدا، بە تانووپۆی ئەم باسگەلەدا دێتەخوارێ،تا وێنە جوان و دروستەکەی مرۆڤ/نەتەوەمان بۆ دەکێشێ و پێشکەش دەکات.

-کۆمەڵگای پیشەسازی وەک زەمینەی سەرهەڵانی بیرۆکەی نەتەوە

کۆمەڵگای پیشەسازی، وەک زەمینەی سەرهەڵدانی بیرۆکەی نەتەوەیە..خاوەنی ئەم بیرۆکەیە، ئیلی قەدووریElie Kedourie، پرۆفیسۆری زانستە سیاسییەکان لە زانکۆی ئیکۆنۆمی لەندەن،کاتێ ساڵی ١٩٦٠، کتێبەکەی بەناوی نەتەوەخوازییەوە بڵاودەکاتەوە،دەنووسێ:

"نەتەوەکان بوونێکی سروشتییان نییە و بوونێکی دروستکراویان هەیە و مێژووی دروستکردنەکەشیان لە دوو سەدە تێناپەڕێت،واتە بەر لە سەرهەڵدانی مۆدێرنە و کۆمەڵگای پیشەسازی بوونیان نەبووە".(٣١)

دوای ئەویش دیارترین کەسانێک، کە هەمان ڕێچکە دەگرنەبەر (ئێرنست گێلنەرErnst Gellner و ئێریک هۆبزباومErich Hobsbawm، ئەنتۆنی سمیس Anthony Smithو بێنەدیک ئەندرسۆنBenedict Anderson)، ئەمانە لەژێر کاریگەرێتی مارکسیزمدا، تێڕوانینی خۆیان لەمەڕ نەتەوە داڕشتووە.

ئەگەرچی لەم بەرهەمەدا ناویان نەهاتووە،لێ کارە زەبەلاحەکانی دوو بیرمەندی ئەم بوارە Karl.W. Deutsch& Miroslav Hroch دەکەونە هەمان بازنەوە. هرۆش، خاوەنی کۆمەڵێ لێکۆڵینەوەی دیارە،لەم مەیدانەدا و لە دنیای ئیمڕۆی کارە ئەکادیمییەکاندا،لە ریزی پێشەوە دادەنرێ. توێژینەوەکەی لەسەر بزوتنەوەی نەتەوەیی لە ١٢ وڵاتی ئەوروپاییدا کردووە و بەسەر ٣

قۆناخدا دابەشی کردوون: گروپە ئێتنیکییەکان، ناسنامەی نەتەوایەتی و نەتەوەخوازی تایبەت. دۆیچیش یەکێکە لەو زانستکارانەی لە دنیای ئیمڕۆدا،بایەخێکی زۆر بۆ کارەکانی دادەنرێت. قورسایی کارەکانی لەسەر نەتەوە بە کۆمۆنیکاسیۆنی ئاڵوگۆڕی پێوەندی کۆمەڵایەتییەوە گرێ دراوە. ئەمەش لە ڕێگای قۆناخەکانی سازدانی جڤاتی،توانەوەی کولتوری و خۆگونجاندنی/ ئینتەگراسیۆنی سیاسییەوە دێتە دی. باوەڕی وایە نەتەوە گەلێکە، کە خاوەنی دەوڵەت بێت. سەرەتا دەستە و گرووپی هەڵبژاردە، شاعیر و نووسەران و مێژوونووسان، سەرمەشقی مەسەلەی تێکەڵبوونە کولتورییەکەن و پاشان ڕێکخراوە بچووکەکان دێنە مەیدانەوە و درێژە بە پرۆسەی نەتەوەسازی دەدەن. هاوشانی ئەمانە،لە ڕێگەی بڵاوکردنەوەی سیمبۆڵ و هێما نەتەوەییەکانەوە، وەک سروودەکان، پەرە بە کارەکان دەدرێ و دواتر جەماوەر و منداڵان لە ڕێگای گرووپ و ماسمیدیاوە، دەخرێنە گەڕ. بەم پێیە نەتەوەسازی بە ئەنجام دەگات.

بە گوێرەی تیۆری گێلنەر، نەتەوە لە کۆمەڵگای پیشەسازیدا دروست دەبێت. لای ئەندەرسۆن، کۆمەڵگایەکی فەنتازیاکراوە و ڕامان دەکرێت. نەتەوە تەنها لە مێشکدا بوونی هەیە، سەرەڕای ئەوەی ئەندامەکانی هێشتا یەکتر ناناسن و نەیانتوانیوە یەکتر بناسن، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا ئەو ڕامانەیان بۆ کۆمەڵگا هەیە. ئەندەرسۆن پێی وایە، سیستەمی کولتوری کە لەسەر ڕەگوڕیشەی کولتووری ساز دەبن، لە ئاکامی هۆشیارییەکی نەتەوە دەخوڵقێت. ئەمەش لە ڕێگای هەڵوەشاندنەوەی کۆمەڵگای ئایینی و بنەماڵەییەوە، بەتایبەت ئایینە گەورەکان لە سەدەی ناوەڕاست دا، ململانیی لەسەر ئینجیل و قورئان یاخود زمانی لاتینی و عەرەبی بووە.

نەتەوە هەر بە تێکدان و هەڵوەشاندنەوەی فۆرمە کۆمەڵایەتییە کۆنەکە"بنەماڵە و ئایین" دروست نابێ، پێویستە دەستاوێژی تر بێتە ئاراوە، بۆ بڵاوکردنەوەی نەتەوەی وێناکراو، لە ڕێگای ڕۆژنامە و ڕۆمان نووسین و بە گشتی چاپەمەنییەوە. کاپیتالیزمیش زەمینەی چارەنووسسازی نەتەوەیە و فاکتی گرنگی نەتەوەخوازییە. ئەندەرسۆن ئاماژەیەکی گرنک دەکات و پێی وایە ناسیونالیزمی ئەمریکایی ئایدیال و سەرمەشقی ناسیونالیزمی ئاسیایە. لە ئەورووپاش دەرئەنجامی شەڕ و داگیرکاری ناپلیۆن و فەرەنسا، نەتەوەخوازی سەری هەڵدا. لە ئەمریکا، لە ئەنجامی شەڕەکانی سەدەی ١٧ و ١٨، نەتەوەکان لەسەر بنچینەی زمان و کولتور لە یەکتر جودابوونەوە و سنووریان بۆ خۆیان کێشا.لەم کیشوەرە،چینی ناوەندی هەڵگری نەتەوەخوازی نەبوون، بەڵکو دەستەبژێرێک ڕابەربوون. لەسەدەی ١٨ دا، نێزیک بە ٢٠٠٠، هەزار ڕۆژنامە،کە ٥٠٠ سەدیان لەوکاتەدا تەمەنیان ١٠ساڵ زێتر دەبوو، ڕۆڵی سەرەکی لەم پرۆسەیەدا گێڕاوە. لای سمیسش بەردەوامێتی ئێتنیک و کاریگەرێتی ڕەواجدارە.

د. عرفان بیروباوەڕەکانی گێلنەر، وەک دیارترین کەسانی ئەم گرووپە هەڵدەبژێرێ و دەیکاتە نوێنەری، هەموو ئەوانی دیکە و بە چڕیی و خەستی لێیان دەدوێ و لە ڕاستیشدا ئەم باسگەلە و بیروڕاکانی گێلنەر تا دوا لاپەڕەکانی ئەم بەرهەمە، هاوشانی باسەکان، ئامادەیی هەیە و، نووسەر هەڵیان دەسەنگێنێ و لەسەر تێزەکانی ڕادەوەستێ. گێلنەریش وەک مارکس، قۆناخەکانی گۆڕانی

کۆمەڵگای ڕیزبەند کردووە. قۆناخی پیشەسازی، دوا وێستگەی گۆڕانە و لێرەدا هەلومەرجی پێویست بۆ دروستکردنی بیرۆکەی نەتەوە دەخەملێ، لە ڕێگای خستنەکاری نەتەوەخوازییەوە.

بە پێی هیپۆتێزەکانی ئەم خاوەن تیۆرییە، ناسیۆنالیزم دەستاوێژ و هۆکاری دروستکردنی نەتەوەیە. لەمەشدا چاوپۆشی لە بوونی سروشتی و واقیعی نەتەوە دەکات و ئەو مێژووەش لەبەرچاو ناگرێ، کە زۆر پێش سەردەمی پیشەسازیش، نەتەوە هەر بە سروشتی هەبووە.

مامۆستا مەسعوود محەمەد دەڵێ:

<< بەهەمەحاڵ دابڕینی فکر لە واقیع کەڵک لە فکرەکە دەبڕێ و وای لێ دەکات بچێتە ریزی دامە و شەترەنج کە زانین و نەزانین لە سنووری خۆیدا دەمێنێتەوە و هیچ شتان بە ئیسپات ناگەئەنێت و هیچ روون ناکاتەوە و هیچ درۆیان لە کەس سپی ناکاتەوە،هەر هیچ ناکات>>.

"کۆمەڵگا پیشەسازییەکان کە کۆمەڵگای نەتەوەیین، بەرهەمی تەقلیدکردنەوەی واقیعێکی داهێنراو و نوێن،ئەو واقیعە داهێنراوە نوێیەش بەهۆی ئەو ئامێرە نوێیانەوە هاتووەتە ئاراوە،کە کۆمەڵە کەسێک دایانهێناون و کەسانێکی تر پەرەیان پێداون و کردوویانن بە کۆمەڵە ئامێرێکی ناو بۆ بەرهەمهێنانی پێداویستییە ماددییەکان"(٤٠)

لە کۆمەڵگای پیشەسازیدا،کۆمەڵێ گرووپ هەن،نووسەر بەم جۆرە دابەشیان دەکات:

- ئامێرخولقێنەرەکان..ئەوانەی لە رێگای مەعریفە و ئەقڵەوە بۆ یەکەمجار ئامێرەکانیان داهێناوە.

- ئامێر سازەکان...ئەوانەی بە لاساییکردنەوەی گرووپی یەکەم،دەتوانن تەنیا ئامێرەکان دروست بکەن.

- ئامێر بەکارهێنەرەکان..ئەوانەی ناتوانن داهێنان و سازکردنی ئامێر بکەن،لێ بەس دەزانن بەکاری بهێنن.

لای کۆمەڵگا ئیسلامییە تەقلیدییەکان،ئاکار جێی ئامێر دەگرێتەوە و هەمان کار ئەنجام دەدات. واتە داهێنان و سازکردن و بەکارهێنان، لە ئاکاردا پێڕەو دەکرێ.. ئاکار خولقێنەرەکان، ئەو کەسانەن لەسەردەمی موحەمەد دا ئاکارێکی نوێیان خولقاندووە، کە پێشتر نەبووە.ئەمانە هەر خولقێنەر نەبوون، شێوەگیرکەر و سازکەری ئەو ئاکارەبوون لە ژیانی رۆژانەدا. ئاکارسازەکان: ئەوانەن یاسا خولقاوەکان بە پرۆسەیەکدا دەبەن شیاوی لاسایکردنەوە و کۆپیکردن بێت. ئاکار جێبەجێکەر، لەشکری جێبەجێکەر و پێڕەوکەری یاسا خولقاوەکانن. جیاوازی ئەم دوو کۆمەڵگایەش ئەوەیە:

یەکەم،کۆمەڵگای پیشەیی یە. دووەم، کۆمەڵگایەکی ئاکاری یە.

بەشی چوارەم

- بیرۆکەی نەتەوە لە نێوان کەلتوری پیشەیی و کەلتوری ئاکاریدا

هەوڵی ئەم کۆمەڵە بیریارە، یاخود دیدی ئەم قوتابخانە هزرییە، کێشمان دەکاتەوە بۆ ناو ململانیی نێوان مادە و هۆش. ئەوان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە،بوونی نەتەوە، لە واقیعدایە و چ پەیوەستیەکی بە فکرەوە نییە. یاخود دەوروبەر و واقیع و کەرەسە و ئامێرەکان ئاغان و ئەوان پێویستی هەر شتێکیان بە گرنگ زانی، بڕیاری دروستکردنی دەدەن. لەمەشدا هەڵکەوت و بەها و گرنگی مرۆڤ و هزر و هۆشی دەخەنە، خانەی فەرامۆشیی و ناکاراییەوە و چ هەژمارێکی لەسەر هەڵناچنن. مامۆستا مەسعوود محەمەد دەڵێ:

<< دەمەوێ بزانین لە تەفاعولی مرۆڤ لەگەڵ سروشت کە بنەمای هەموو ژیان و بەرەوپێشچونێکە ئایا کاریگەری یەکەم مرۆڤەکەیە یا مادەکە؟ ئایا مرۆڤ کە دێت و دەچێت و ڕاو دەکات و دەچێنێت و نەوت دەردەهێنێت و فڕۆکە بەرەو بڵندایی دەبات و بۆ بنی دەریا قوڵ دەبێتەوە و فابریقان دادەنێت و هەنگوین لە هەنگ دەستێنێت و هێزی ئاو و با و کارەبا و ئاتۆم بەکار دەهێنێت و مرۆڤی دیکە دەکوژێت و دەیگرێت و دەیفرۆشێت و(دەشی لاوێنێتەوە)و ملیۆنەها شتی چاک و خراپ و نەچاک نەخراپ دەکات خۆی کارتێکەر و کاریگەر و ئیرادەتمەندە یاخود بووکەشوشەیەکی کۆک کراوە بەدەست ئەو شتانە و ئەوان کارتێکەر و کاریگەرن مرۆڤیش کارتێکراو و بێ ئیرادەیە؟>>.

دوای ئەم خاڵە، نووسەر بەدوای بیرۆکەی نەتەوە لە نێوان کەلتوری پیشەیی و ئاکاریدا دەچێ.

"کەلتوریی پیشەیی ئەو کولتورەیە کە هەریەک لە ئێمە پێویستە فێری بێت تا کارێکی لەناو کۆمەڵگادا دەست کەوێت و لە ڕێگەیەوە بژێوی خۆی دابین بکات".٤٧

لێرەشدا درێژە بە باسەکە دەدا و نەتەوە بەرهەمی کەلتووری پیشەییە، نەک ئاکاری. هەموو هەوڵ و تەقەلایەک دەدرێ بۆ سەلماندنی ئەم بۆچوونە. دیدی قوتابخانەکەی گێلنەر، ئەوەیە کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکان، فرە کەلتوورین لە ڕێگای بوونی دەستەوتاقمی جیاواز جیاوازەوە، کە بەسەرخۆیاندا داخراون و جیاوازییەکانی نێوانیان زەقە. ئەم گرووپانەش بە سانایی دەستبەرداری تایبەتمەندییەکانی خۆیان نابن. لێ لە وێستگەی دواتردا، قۆناخی پیشەسازی، چ جیاوازی و تایبەتمەندییەک، لای کەس و گرووپەکان نامێنێ و هەموویان لە سایەی، یەک کەلتوور و جۆری هەڵسوکەوت دا، کە باڵ بەسەر تەواوی کۆمەڵگادا دەکێشێ دروست دەبن و دەبنە یەک.

کۆمەڵگای پیشەسازی واتە کار و پیشە. گوایە ئەم سیفەتانە دەبنە مامانی کولتوورێکی هێندە باڵا و کاریگەر و تێروتەسەل ، دەتوانن کۆمەڵگایەک لە مرۆڤ دروست بکەن و ناوی بنێن نەتەوە یاخود ئەوان ئارەزووی لێ بکەن،وا ناوزەدی دەکەن . لێرەدا ئەم فاکتە، خەڵکەکە پێکەوە گرێ دەدات و ئیدی دەرفەت بۆ کەلتووری ئاکاری نامێنێ، یاخود کز و لاواز و ڕووکەش خۆی دەنوێنێ و کەلتوورە پیشەییەکە باڵادەست و هەراشتر دەبێت.

"کەلتوری ئاکاریش ئەو کولتورەیە کە دەبێت مرۆڤ فێری ببێت تا بتوانێت بکەوێتە ناو پەیوەندی لەگەڵ دەوروبەرە کۆمەڵایەتییەکەی خۆیدا".٤٧

نووسەر، لەم ڕاڕەوەوە، دەمباتەوە بۆ دنیا سیاسەت و نموونەی لە بەرنامە و نەخشەی سیاسەتی دەوڵەتانی داگیرکەری تورک و فارس و عەرەب دێنێتەوە، کە چۆن پێڕەوییان لەم سیاسەتە کردووە. سیاسەتی سەراپاگیرکردنی یەک کەلتوور،لە چوارچێوەی دەوڵەتەکانیاندا.

بۆ نموونە، کورد هەمیشە بۆتە قوربانی ئەم تێڕوانینە گشتییە. بە واتایەکی دیکە، کەلتووری تورکچێتی و فارسچێتی و عەرەبچێتی، ڕەنگڕێژی سیاسەت و ئیدیۆلۆژیی فەرمی دەوڵەتە داگیرکەرەکانە. کورد چەوساوەی دەستی ئەم یاسا و ڕێسا و کەلتوورەی، دەوڵەتە داگیرکەرەکانە و لەم پانتاییە کولتورییەدا، نەک هەر جێگە و پێگەی نییە و پێی نابەخشرێ، بەڵکو دەیانەوێ ئەوەیشی کە هەیەتی لێی بسەننەوە و بەتەوای بیسڕنەوە. نموونەیەکی دیکە، گەر دەرفەت هەبێ، وا جارێکی دیکەش ئاماژە بە وڵاتێکی وەک شورەوی جاران بدەینەوە، کە کۆمەڵگایەکی سۆسیالیستی، پیشەسازی بوو، بەدرێژایی بوونی خۆی، لە سنووری قەڵەمڕەوەکەیدا هەوڵی دا، پێڕەوی لە سیاسەتی کولتوورێکی سەرتاسەریی و یەک ڕەنگ، بەسەر تەواوی نەتەوە جیاجیاکان دا جێبەجێ بکات. دوای تەرخانکردنی وزە و توانایەکی ئابووری و میدیایی و ڕۆشنبیریی و بەکارهێنانی زەبروزەنگ و تۆقاندنی زۆر، لێ بیرۆکەی سیاسەتەکە نەیتوانی، بۆ هەتاهەتایە چلوورە بەستوو بێت و، ئەوەی لەبەرچاوی گرتبوو، پێی بگات و بیهێنێتە دی. لە ئاکامدا، دوای داڕمانی شورەوی، سیاسەتە کولتورەکەشی شکستی خوارد.

چونکە بەڵگەنەویستە، نە هیچ کەس و نە هیچ نەتەوەیەک لە شورەوی جاران دا، ئامادە نەبوو دەستبەرداری تایبەتمەندییەکانی خۆی بێت. ئەرمەنی، لێتوانی، کازاخی و گورجی، هەروەک خۆیان مانەوەو زیاتر لە جاران دەستیان بە بنەما نەتەوەییەکانی خۆیانەوە گرت. ساتێ دەرفەتێکیان بۆ هەڵکەوت، دەستبەجێ ماڵی خۆیان جیاکردەوە و شوناسی خۆیان هەڵگرتەوە. وڵاتی یوگسلافیا بەهەمان شێوە نەتەوەکانی ناو دەوڵەتەکانی عوسمانی و هابسبۆرگی جارانیش هەمان کاریان کرد.

د. عرفان، لێرەدا چەمکێکی جوان و گرنگ، باس دەکات، کە پڕ بە پێستی باسەکەمانە، گێلنەر و هاوڕاکانی، لەم قوتابخانەیەدا کردوویانەتە، دروشمی خۆیان. ئەویش چەمکی(**بیرۆکەی خەساندن**)ە. خەساندنی لایەنەکانی پێکهێنەری فرەکەلتووری، بە ئامانجی سازدانی یەک کەلتووریی. واتە قوربانی دان بە بەش بۆ گشت، هەر وەک دروشمە زەقەکەی مارکسیزمیش جەخت لەسەر ئەم پرنسیپە دەکاتەوە و کاری جددی پێ دەکات. سەردەمی شورەویی، مەرج بوو لەسەر نەتەوەکانی ژێر چەپۆکی ڕووسیا، قوربانی بە بەرژەوەندی خۆیان بۆ مۆسکۆ بدەن.

لە کۆمەڵگای پیشەسازی دا کەلتوورەکەی، دەکەوێتە ژێر یاسا و ڕێساکانی چاودێری و هەرکەس ناتوانێ سەربەستانە بەو جیاوازییانەی هەیەتی هەڵسوکەوت بکات. کەواتە دەبێت لەم کۆمەڵگایەدا، کەلتوورەکە بە پێی یاسای رووەک پەروەردە بکرێ. کولتورێک وەک تۆ و دەیچێنن و

چاوەڕێی دروێنەی جۆرێکی تایبەت لە بەروبووم و دانەوێڵەی لێ دەکەن. کاتێ تۆوی گەنمت چاند، خۆ ناتوانی جۆ بچنێتەوە. واتە هەموو دیاردەکان، لەم سیستەمەدا دەکەونە بەر حوکمی یاسای دروستکردن و لە ئاکامیشدا بەرهەمی دروستکراو دێتە بەرهەم.

دیارە ئێمە لێرەدا باسی کەرەسە و ئامێر و مەکینە و پێداویستییەکانی ژیانی رۆژانە ناکەین، بەڵکو لە باسگەلێگ دەدوێین، کە لەڕاستیدا خۆڕسک و سروشتین و بە پڕۆسەی تایبەتی خۆیاندا تێدەپەڕن و کەموزۆر دەخالەتی بڕیاردەرانی دەرەکییان بەسەرەوە نییە، بووی کۆمەڵایەتین، بە سروشتی دەڕسکێن. واتە کارخانەیەک دەتوانێ ترومبێل دروست بکات، لێ نەکارێ کولتور و هەلسوکەوتی مرۆڤ و خەسڵەتی سروشتی نەتەوەکان، وەک کاڵا بخاتە قووتووەوە و لەبازاڕدا ساخیان کاتەوە.

مامۆستا مەسعوود دەڵێ:

<< من بە حاڵ دەتوانم لە کولانەی بەراوردکردنی حەقیقەتی دەوری مرۆڤ و سروشتەوە تیشکێکی بیروڕای خۆم بهاوێژم بۆ ئەو ناتەواوییە فکرییەی کە دەوری فاعلیەت و خالقیەت لە مرۆڤ دەدزێتەوە بۆ دەورەوبەر کەچی بەشی هەرە زۆری دەوروبەرە کاریگەرەکە،دەستکردی مرۆڤەکە خۆیەتی>>.

هەر بۆیە گێلنەر، ئەم هەوڵە بە کەلتووری باخچەیی باس دەکات، وەک ئەو گوڵ و ڕووەکەی لە باخچەکاندا لەژێر سەرپەرشتی باخەوان و جوتیاراندا گەشە دەکەن. گەرەکێتی کولتوری ژیانی قۆناخی پیشەسازیش بەو شێوە بەرهەم بهێنێ و لێ بکات. کەلتوورەکەش لەسایەی چاودێری و بەرنامەڕێژی دەزگایەکی دەوڵەتییەوە، بەرهەم دەهێنرێ و ئیدی سروشتە کێوییەکەیان نامێنێ. وەک ئەوەی لە تورکیادا بە یاسای پارلەمانی ترکیا، زمانی کوردی رێبەندی لێ کراوە. کەس بۆی نییە، بە کوردی بئاخڤێ. سەدان دەزگای جیاواز، چاودێری ئەم فەرمانە فەرمییەی دەوڵەتی تورکیا دەکەن. بە کورتی و کرمانجی کەلتوورێکی دروستکراو و جێ بە کەلتوورێکی سروشتی چۆڵ دەکات و خۆی دێتە سەر تەخت و دەبێت بە جێگرەوە و، پێویستە لەسەر هەموو لایەک پێڕەوی لە یاساکانی بکەن.

مۆدێرنیزمەکان، ئەم خاڵەیان کردووە بە پەیژە و لێوەی بەرەو لوتکەی دیدی خۆیان سەرکەوتوون، و نەتەوە بە بەرهەمی کۆمەڵگای پیشەسازی، لە قەڵەم دەدەن.بەم کارەش چاوپۆشی لەو کەلتوورە عەقڵییە دەکەن،کە مرۆڤ خاوەنێتی . سەبارەت بەم بۆچوونانە،بۆچونێکی تری مەسعوود محەمەد،دێنینەوە،کە دەڵێ:

<< ئێمە ئەگەر خەریک بین،مێژووی دەستکرد بخوێنینەوە،لە چارەسەرکردنیشدا،دەردی دەستکرد تیمار دەکەین،ئەوەی لەو ناوەشدا خەسارەتمەند دەبێ،میراتگری ئەو جەماوەرەیە،کە بەزۆر لەسەر کاغەز بەگژ ئەسکەندەر و جەنگیزخانیان دا دەهێنین>>.

د. عرفان ئەم حاڵەتەی ناوناوە (*عەقڵی یاسادۆزی*) .

"عەقڵی یاسادۆز، عەقڵی بەشە مرۆیەکەی مرۆڤە و مرۆڤ بەمە جیادەکاتەوە لە زیندەوەرەکانی تر.عەقڵی یاسادۆز ئەو عەقڵەیە کە لە رێگەی تێڕامانی مرۆڤەوە لە بوونی خۆی و بوونی جیهان لە خۆیدا دەتوانێت ئەو یاسایانە بدۆزێتەوە کە لە سروشتدا پەیڕەو دەکرێن لەگەڵ ئەو یاسایانەی کە مرۆڤ لە پەیوەندییەکانیدا لەگەڵ دەرەوەی خۆی دەبێت پەیڕەویان بکات".(٧١)

مرۆڤ خاوەنی عەقڵ و هۆشی بەهێزە و لە رێگەی عەقڵەوە زیگنالی پێدەگات و هۆشیاری بە دیاردەکان پەیدا دەکات و بە پێی یاسا عەقڵییەکەی ناوەوەی هەڵسوکەوتی گونجاو و هاوسەنگیان لەتەکدا دەکات، بە شێوەیەکی شایستەیی. ئا لێرەوەیە مرۆڤ دەکەوێتە سەر کەڵکەڵەی یاسادۆزی، بۆ زاڵبوون بەسەر دەوروبەر و بەرێوەبردنی مەرامەکانی لە ژیان و جیهاندا. ئەمەش لێوەشاوەیی و مەزنی و گرنگی نهێنی گەورەیی مرۆڤە، کە خاوەنی تایبەتمەندێتی هۆشە و دەتوانێ بیر بکاتەوە و داهێنان بخولقێنێ، بەڵام ئامێر و ماددەکان، لەم خەسڵەتە بزوێنەرە بێبەشن. مامۆستا مەسعوود دەڵێ:

<< شەرەفی مادە لەوەدایە خزمەتی فکر بکا چونکە فکر چرای مرۆڤایەتییە،لە چرا بەولاوە چاویەتی،لە چاویش بەولاوە ناوەرۆکیەتی(..)

گاسنێ نەتوانێ لە لای خۆیەوە بەرەو پێشتر بێتەوە، چۆن دەبێتە مامۆستای ئەرەستۆ و شافیعی و نالی؟ خەرەک و ئەبوونواس؟تەپکە و فیساغۆرس؟ تەشی و سەلاحەدین؟ ئاش و لۆغارتیم؟ ئەوەندەی سەر دەهێنم و دەبەم، بە خەیاڵ و بە وڕێنەش خۆم پێ ئیقناع ناکرێ زانست و ئەدەب و هونەر مارەبڕاوی پێستە ڕیوی و مزەی ئاش و لەوەڕگەی مەڕ و مازووچنین بکەم>>.

بەڵێ ئەمە هێڵە گشتییەکانی جیاوازی و کاریگەرێتی نێوان فکر و ماددەیە. نووسەر لەسەر باسەکەی بەردەوامە و دەنووسێ:

" مرۆڤ وەک ئامێرێک دابەش دەبێت بۆ دوو توخم: جەستەی ئامێر و یاساکانی بەکارهێنانی ئامێر.لەم قۆناغەشدا یاساکانی بەکارهێنانی ئامێر لەناو مرۆڤدا دەمێنێتەوە و تەنها جەستەی ئامێر دەکەوێتە دەرەوەی مرۆڤ".(٧٥)

مەودای فراوانی جموجوڵی مرۆڤ و دیاریکردنی جۆری پێوەندییەکان، مرۆڤی بە درێژایی ململانێی نێوان کۆیلە و سەردار و کۆمەڵێ گرفتی دیکەدا بردووە ، وەک بایەخی ئامێرە پیشەسازییەکان لە پرۆسەی گەشەی مێژوودا، بوونە مایەی ئەوەی سەرهەڵدانی تێڕوانینی نوێ، لای زانا و فەیلەسووفانی ئەوروپا دەرکەوێ. ئەوروپا کیشوەر و چەقی، خاڵی دەرچوونی ئەم تێڕوانینە نوێیە و لانکی سەرەکی لە دایک بوونێتی.

بەشی پێنجەم

"عەقڵی یاسادۆز لەناو مرۆڤی ئەوروپاییدا چالاک دەبێت و دەست دەکات بە دۆزینەوەی ئەو یاسا سروشتی و ئاکاریانەی کە لەناو عەقڵی مرۆڤدا بوونێکی پێشینەیان هەیە و ئەمەش لە کارەکانی دیکارت و لایبنێتزدا بە روونی دەردەکەوێت".(٧٧)

بۆ دەوڵەمەندکردنی باسەکە ، واباشە بۆ بەرچو ڕوونی زیاتر، نموونەیەکی دیکە بخەینە بەرچاو، مەسعوود محەمەد دەڵێ:

<< تۆ سەیری ، هەر پێش کەوتنێک و گۆڕانێکی بەرەو چاکتریەوە لەو ئامێرە خوێڕوانەدا کرا بێ مێشکێکی غەیری مێشکی فەللاح و شەوان و گا بە دەلەوان کردووەیەتی! هەرگیزاو هەرگیز داهێنەری تراکتۆر و ئاشی ئاگر و فرۆک فەلاح و ئاشەوان و کاروانچی نەبوون..خەرەک لە بلیمەتی خەڕەک ڕێسەوە نەبوو بە فابریقەی قوماش..کابانی ماڵ مەنجەڵە ڕەشی نەگۆڕی بە مەنجەڵی کارەبا،ئاگردانیشی نەگێڕا بە تەباخی غاز و کارەبا:هەمیشە فکری بەرەژوورتر لە ڕێکاری جووت و ئاش و ئاگردان و خەرەک تەپکە و چەکوچ زەفەری بردووە بە داهێنان و گۆڕین و بەرەوپێش چوون>>.

بە کورتی کەلتووری پیشەسازی، کەلتوورێکی ئامێرییە و ئامانجی نەهێشتن و سڕینەوەی، جیاوازییە کەلتوورییە سروشتییەکانی گرووپە جیاوازەکانە، بەرەو ستانداردکردنی زۆربەی لێک نەچووەکان و کەمکردنەوەی ڕێژەی جیاوازییەکان. هەر وەک کارخانەی کۆکاکۆلا، دەیانەوێ مرۆڤ و نەتەوە و خاسێت و کولتورەکەیان، بەیەک شێوە و بارستایی و ڕەنگ دروست بکەن. ئەمەش لەبەرئەوەی کەلتورەکە،بۆ یەک شوناس تێدەکۆشێ و تەقلید و دروستکراوە و ئامانج و مەبەستێکی ئیدیۆلۆژی سیاسی لە پشتەوەیە و مرۆڤ دەکاتە، بەشێک لە میکانیزمی ئیش پێکردنی ئامێرەکان و بورغوویەک لەو سیستەمە پێکدێنێ و کەوڵ دەکرێت، لە هەموو بەها رۆحی و سروشتییەکان. ئاخر چونکە کەلتوورێکی عەقڵی نییە.

شەڕی کەلتووری پیشەیی، بەرهەمی ئامێرەکانی نێو کۆمەڵگای پیشەسازییە، لەگەڵ کەلتوورە جیاوازەکاندایە. ئامانج لێی لەناوبردن و سڕینەوە و وەک یەک لێکردنی کەلتوورە جیاوازەکانە، بەرامبەر بە کەلتوورە دروستکراوە دەستکردەکان. ئەم کەلتوورە دروستکراو و دەستکردانە، بۆ ئەو نەتەوە و قەوارە و چوارچێوانە ساز دەکرێت، کە هاو مانا و هاوشێوە خۆشیان دەستکرد و دروستکراون و قوتکراونەتەوە. لە گەلێ باریشدا،ڕەنگە خاوەن کولتوور و فەرهەنگێکی ڕەسەن نەبن،وەک تورک کە لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا، بێ ڕەگوڕیشەیە.

ئەم دنیای مۆدێرنە خاوەن مەبەستە، لەتەک هەژموون و باڵادەستیان و ئەو هەموو دامودەزگا و خەرجییە زەبەلاحەی بۆی تەرخان کراوە، دیسان نەیتوانیوە ئامانجی خۆی بپێکێ و فرە کەلتوورەکان بۆ هەتا هەتایە سەرەونگوم بکات. بۆ نموونە تورکیا و عێراق و ئێران و سوریا، کە خۆیان دەستکرد و دەستنێژی ئیمپریالیزم و بێگانەن، بەو هەموو دامودەزگا تۆقێنەرەی هەیان بوو و هەیانە، نەیانتوانیوە کەلتووری ڕەسەنی نەتەوەی کورد، بە کەلتوورە دروستکراوەکەی خۆیان لەناو بەرن، کە یاسا و فەرمانی فەرمیشی لە پشتەوە بووە. کەواتە مەحاڵە بە زۆردارەکی

فرەکەلتوور لە دەوڵەتێکدا، بکرێتە کەلتوورێکی یەک رەنگ و یەک دەنگ و یەک قاڵبی داسەپێنراو. لە مێژوودا گەلێ نموونەی تریش لەم رووەوە بەرچاو دەکەون، وەک لە ئیسپانیا، شورەویی و یوگسلاڤیا و هتد.

"کورد بەهێزترینی ئەو میللەتانەیە کە بەرگری لەم پرۆسەیە کردووە و لەگەڵ ئەو هەموو سەرکوتکردنەش لەناو بەرگریکردندا ماوەتەوە و تا ئێستاش لەژێر هەڕەشەی چوار دەوڵەتی نەتەوەیی جیاوازدا دەستبەرداری بوونی خۆی نابێت و بەرگری لە بوون و جیاوازییەکانی خۆی دەکات"(.٨٥_٨٦)

لەم بوارەدا رەنگبێ مێژوویی خوێناوی چەندین سەدەی کورد، لەسەرتاسەری کوردستان دا، کە مێژووی بەرگریی و داکۆکییە لە بوون و هەبوون و ناسنامەی کوردی، بەڵگەی نەبەزین و جێی سەرسوڕمانی جیهان بێت.باشترین دیکۆمێنت بێت بۆ بۆچوونەکەی د. عرفان.

پێش کۆتایی هاتن بەم سەرباسە، نووسەر بەم پەرەگرافە، پوختەیەکی قسەکانی، لەسەر بیرۆکەی نەتەوە دەخاتە بەردەست:

"بیرۆکەی نەتەوە سەر بە کەلتورێکە کە توانای ئەوەی تیابێت ئەو یەکبوونەی کە ویستی مرۆڤ دەیخوازێت لەگەڵ جیاوازبوونەوەی کە سروشتی مرۆڤ دەیخوازێت پێکەوە کۆ بکاتەوە، واتە کەلتوورێک بێت لەسەر ئەو بنەمایە دامەزرابێت کە یەکبوون لەناو جیاوازیدا بهێنێتە ئاراوە،ئەو کەلتوورەش کە ئامانجی کۆکردنەوەی جیاوازییەکانە لەناو یەکبووندا کەلتووری عەقڵی ئەوجۆرە لە کۆمەڵگایە کە فەیلەسوفە ئەڵمانەکان لە لایبێنتز-Gotthold Ephraim Leibniz(1646-1716)ەوە تا هێگڵ ,Georg Wilhelm Friedrich Hegel(1770-1831)وەک کۆمەڵگایەکی عەقڵی لە رووی تیۆرییەوە پەرەیان پێداوە و لە لایەن فیختە(Johann Gottlieb Fichte(1762-1879 و هێردەر(Johann Gottfried Herder(1744-1803 و هێگڵەوە بە نەتەوە ناوبراوە"(٨٩)

نەتەوە، لە نێو هەناوی کولتورێکدا، شیاوی هەبوونە،کە یەکبوونێکی بیەوێ، کە ویست و خواستی مرۆڤ بیخوازێ و هاوکات،ئەو جیاوازییانە بپارێزێ، کە سروشتی نەتەوە دەیخوازێ. تێگەیشتن لەم هاوکێشەیە و راگرتنی ئەم هاوسەنگییە، ئەرک و فەرمانێک.هەروا بە سانایی بێتە دی بە تایبەت، لە لایەن کولتوری پیشەییەوە. بیروبۆچوونی ئەم چەند فەیلەسوفە ئەڵمانییە، لە لاپەڕەکانی داهاتوودا، بەدوورودرێژی دەخرێتە بەرباس و نموونەگەلێکی زۆری بۆچوونەکانیان،شی دەکرێتەوە.

ـ بیرۆکەی نەتەوە لە نێوان ئایدۆلۆجیا و فەلسەفەدا

جارێکی دیکە هۆش و دەوروبەر/ واقیع دەبێتە زەمینەی گفتوگۆکردن لە سەر بیرۆکەی نەتەوە و توخمە پێکهێنەرەکانی و ئایا بەر لە مۆدێرنە/ پێش سەدەی ١٨ یەم و سەرهەڵدانی شۆڕشی پیشەسازی، بوونەوەرێک هەبووە ناوی نەتەوە بێت ؟!. قەدووری و گێلنەر و هۆبزباوم و ئەندەرسۆن و دۆیچ ، کە بە باوکی ئەم قوتابخانەیە دادەنرێن، لەتەک ئەوەشدا کە هاوقوتابخانەن، لێ لە ووردەکارییەکاندا بیروڕای جیاوازیان هەیە. بەڵام سەرجەمیان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە،

بزوتنەوە نەتەوەخوازەکان/ئایدۆلۆژیای ناسیۆنالیزم، دروستکەری نەتەوەیە. واتە بێ ناسیونالیزم، نەتەوە لە زەمینەی واقعدا بوونی نابێت و پێش مۆدێرنەش ئەم فۆڕمە نەبووە.

هاوشانی ئەم بۆچوونە، قوتابخانەی ئەڵمانی و فەیلەسوفەکانی، بە پێچەوانەی ئەمە پێیان وایە، ئایدیای نەتەوە، وەک توخمێکی بەرهەست لە فکردا هەیە. کانت(Immanuel Kant(1724-1804 و لایبنێتز و هێردەر و فیختە و هێگل و چەندانی, دیکە رابەرایەتی ئەم قوتابخانەیە دەکەن. بەدرێژایی دوو سەدەی رابووردوو، مشتومڕی گەرم و جۆراوجۆر، لەسەر ئەم دوو روانگەیە، سەری هەڵداوە. **(دەوڵەت نەتەوە)** یاخود **(نەتەوە کولتور)**، دوو چەمکی دیاری ئەم پرسگەلەن. ئەگەرچی چەمکی نەتەوە، چەندین سەدە پێش مۆدێرنە، لە ئەدەبیاتی ولاتە ئەوروپاییەکاندا بەکارهاتووە. دوای چەندین سەدە ئەوجا، قۆناخی پیشەسازی دێ و مۆدێرنە بەدوایدا سەرهەڵدەدات و چەمک و بیرۆکەی نەتەوە، دەکەوێتە بەرباس.

بەشی شەشەم

"پڕۆسەی بە ئایدۆلۆجیاکردنی بیر، پڕۆسەی گۆڕینی ئەوەیە کە بە سروشت هەیە بۆ ئەوەی کە بەدروستکردن هەیە، مەبەستمان لەوەی کە بەسروشت هەیە هەر شتێکی زیندووە کە یەکجار دیتە بوون و هاتنەبوونی شیانی دووپات بوونەوەی نییە،ئەوەش بەم رێگایە دێتەبوون تاکە بوونەوەرێکە کە شایانی ئەوەیە بوونەکەی بە بوونێکی مێژوویی بزانرێت".(٩٨)

مرۆڤ یەکجار لە دایک دەبێت، کە ماڵئاوایی کرد، جارێکی تر نایەتەوە نێو ژیانەوە. نەتەوەیەک کە مرد، یاخود فەوتێندرا، مەحاڵە دروست ببێتەوە. ئەوانەشی خۆیان لەناو دەبەن و دەسڕدڕێنەوە، هەڵسانەوەیان ئەستەم و دژوارە، چونکە هەردووکیان، بوویەکی سروشتیان هەیە. لە بونیاتنانی ئەمانەدا، کەس ڕۆڵی نەبووە و لە دروستبوونیشیاندا، هیچ تیۆری و ئایدۆلۆژییەک کاریگەرێتی نەبووە. ئیدی سروشت، یاخود خواوەند سازی دابن، بوونەکەیان، لەدەرەوەی ئیرادەی کەسەکانەوەیە و هاوکات بوونیان مەحکومی خەیاڵی خاوەن تیۆرییەکان نین. مامۆستا **مەسعوود محەمەد،** بەم وتەیە باسەکەمان دەوڵەمەند دەکات:

<< ئەگەر بۆ جۆرێکی ئاسایی بەرژەوندیی گوزەران و خۆپاراستن و پەلەی ژیان هەرەمی کۆمەڵایەتی بە مل کۆمەڵدا نەهێنابایە،نە زەوی و گارەش و گەنم و جۆ،نە قولاب و تۆڕ و نە ئاش،نە ئێستر و بارگیر و گوێزانەوە،نە بزن و مەڕ و گامێش،نە مازووچنین و کەتیرەگرتنەوە و پووش و کزرەداکردن،نە هەرچی جۆری بەرهەم و هۆی بەرهەم هێنانە لە خۆیەوە بێ تێ خوێندنەوەی پێویست بوونی سەرۆک و ناوبژی کەر و ریز ڕێکخەر و تانووتدەر و ناتوانێ لەسەرەتاوە دوو لینکەی تاکێک بەسەرشان و ملی (١٠٠)کەس و (١٠٠٠)کەسدا بهێنیت>>.

نووسەر ژیرانە و بەکاوەخۆ لەسەر مژارەکە دەڕوات و چەند دێڕێک دواتر دەڵێ:

" ئەوەی بە سروشت هەیە و بوونی بوونێکی مێژووییە،لەناو مێژوودا بە پڕۆسەیەکی مێژوودا دەڕوات و لە کات و شوێنێکی دیاریکراودا کە خۆی هیچ لە بارەیەوە نازانێت دێتەبوون و دوای ئەوەش هاتە بوون، لەناو مێژوودا پڕۆسەی پەرەسەندنەکەی تەواو دەکات.بەڵام ئەوەی بە دروستکردن هەیە بوونێکی مێژوویی نییە، چوونکە دروستکەرەکەی هەر کاتێک بیەوێ دەتوانێت دروستی بکات و دروستکردنەکەشی دووپات بکاتەوە".(٩٩)

د. عرفان نموونەکەیی زیندوو بۆ زیاتر رۆشنکردنەوەی ئەم بۆچوونە دێنێتەوە بەرچاوی خوێنەر و باس لە کارەکەی داڤینشی و وێنەکەی مۆنالیزا، دەکات. ئەم وێنەیە، بەرلەوەی بێتە ناو کارە هونەرییەکەوە، وەک ئایدیا و بیرۆکەکە سەرەتا لە هزری داڤینشیدا هەبوو، ئەوسا بەرجەستە بووە و لەوێدا پرۆسە مێژووەکە تێدەپەڕێنێ. بتهۆڤنیش بەرلەوەی کارەکانی لە سەمفۆنیا ١ـ٩ بەرهەم بهێنێ، لە بیری خۆیدا تاووتوێی کردوون. بە کورتی سەرەتا بیر و هۆش و دوایی مادە و ئامێر و وێنە...هتد. با بنۆڕین و بزانین مامۆستا مەسعوود محەمەد، لەم رووەوە چی بۆ تۆمار کردووین:

<< بەلای باوەڕی منەوە تەنها ئاغائێک هەبێ لە گۆڕانی کۆمەڵایەتیدا هەر مرۆڤە دەوجا بەهێز بێ یا بێهێز،سروشتیش لەو گۆڕانەدا عەبد و نۆکەرە ئەویش سەرکەش بێ یا هەموار. تاکە عاملی ئیجابی لە گۆڕانی کۆمەڵایەتیدا مرۆڤە،سروشت عاملی بێ تەرەفە،دەسەڵاتی نییە خۆ بکا بە عاملی ئیجابی،مردووە و جوکەی لەبەرەوە نایێ تا بگوترێ بە شێوەیێکی ئیجابی دەستێوەردان دەکات لە گۆڕانی کۆمەڵایەتی .مرۆڤ فاعل و سروشت منفعلە مرۆڤ کارتێکەرە و سروشت کارتێکراوە>>.
مەسعوود محەمەد.

ـ فەلسەفەی ئەڵمانی وەک نشینگەی راستەقینەی بیرۆکەی نەتەوە

د. عرفان، وەک خوێنەر و توێژەرێکی خاون بەهرە و لێهاتوو، گەشتێکی ورد بەناو فەلسەفەی ئەڵمانی و تێزەکانی هێگڵ دا دەکاتەوە. هەروەک چۆن لای ڕوانگە مۆدێرنیزمەکە، گێلنەر نوێنەرایەتی بەرەکە دەکات،لێرەشدا هێگل، دەبێتە سەرتۆپی باسی فەیلەسوفانی ئەڵمانی. ***"لای هێگل بیرۆکەکان وەک تۆوی هەر بوونەوەرێکی زیندوو بونێکی زیندوویان هەیە،زەمینەی دەرکەوتن و پەرەسەندنیان بیرە و بیریش بە هۆی بیرکردنەوەی فەلسەفییەوە پەرەدەسێنێ و بوونی خۆی دیاری دەکات"(١٠٥)***

بیر داینەمۆی هەڵسوڕێنەری ژیانە و بیرمەندانیش ئاڵابەدەستی بزواندنەکەن. مرۆڤ سەرەتا بیری لە کورتکردنەوەی ڕێگای نێوان ئاوروپا و ئەمریکا کردۆتەوە، پێداویستی ژیانی مرۆڤ بۆ زوو گەیشتن و ڕاپەڕاندنی ئەرکەکانی، مرۆڤی ناچاری بیرکردنەوە کردووە،ئەویش لەوەدا، بە دوا ئاکامی بیرکردنەوە گەیشتووە، دروستکردنی فرۆکەی داهێناوە...ئەم خەسڵەتی بیر و هۆشە، تەنیا لای مرۆڤ شیاوی بوونە و کار لەسەر داهێنانی بەردەوام دەکات!.

" بیرۆکە لەناو بیردا بوونەوەرێکی زیندووە و وەک هەر بونەوەرێکی زیندوو پێویستی بە زەمەنێکی دیاریکراوە،تا پەرەسەندنی خۆی تەواو بکات و بوونی لە بوونێکی هەمەکی و پەتییەوە ببێت بە بوونێکی دیاریکراو،هەر بیرۆکەیەکیش لە سەردەمێکی مێژوودا لەناو زەمەندا دەردەکەوێت،لە لایەن بیرکەرەوەکانی میللەتێکەوە پەرەدەسێنێ و سوڕی ژیانی خۆی تەواو دەکات و دواتر لە سەردەمێکی تردا سەرهەڵدەداتەوە و بەرەو پەرەسەندنێکی باڵاتر هەنگاو دەنێت".(١٠٩)

سەرکەوتنەکانی سەرکردەیەکی وەک ناپلیۆن، کارە هونەرییەکانی پیکاسۆ، دەقە شانۆییەکانی شەکسپیر و شیعرەکانی نالی، سەرەتا بیرۆکە بوون و دواتر لە میانەی پرۆسەیەکی کردەیی سروشتیدا تەکانیان خواردووە، بەرەو بوون و بەرجەستەبوون. لە قاڵبی ئەو کارەی پێی ناسراون، لە تەکنیکی شەڕ و تابلۆی هونەریی و کاریی ئەدەبی.

بۆ گەیشتنی ئەم بیرۆکەیە بە پەرەسەندنی تەواوی خۆی و خۆئامادەکردنی لەناو بیردا وەک بیرۆکەی شتێکی دیاریکراو و هەستەکی، واتە بۆ چەکەرەکردن و پەرەسەندنی بیرۆکەیەکی دیاریکراو لە هۆشی مرۆدا، هێگڵ سێ قۆناغی دیاری کردوەوە: قۆناغی بیر و بیرۆکەی سەراپاگیر و دەرکەوتنی بیرۆکەکە بە تەواوی، وەک ئەوەی تۆو بڕوێنی، سەرەتا نەزانی چییە، دەیخەیتە ناو زەمینەی پەرەسەندنی سروشتی خۆی .زەوی دەکێڵی و تۆوەکە شین دەبێت. ئەوسا دەزانی بەرەکەت

گیایە، یان درەختە و دواتریش کە بەری گرت، دەزانی چ جۆرە گیا یان درەختێکە. دوکتۆر عرفان بە وردی لەسەر ئەم نموونانە دەڕوات و بەرچاوی خوێنەر باش روون دەکاتەوە. چەند نموونەیەکی باش بۆ زیاتر روونکردنەوەی مەبەستەکەی هێگڵ دێنێتەوە.

ـ پەرەسەندنی بیرۆکەی نەتەوە لە فەلسەفەی ئەڵمانیدا

لای لابنیتز مۆنادەکان و پاشان دەگەینە لای تاکە کەسی ئاکاری کانت و دواجار لای هێردەر و فیختە و هێگل،دەگەینە نەتەوە. بیرۆکەی هەمەکی لابنێتز، سەرەتا دیار نییە، چییە و بە چی دەگات ، تا دوای ئەو کانت درێژە بە پرۆسێسەکە دەدات و بیرۆکەکە لە ئاستە هەمەکییەکەیەوە تێدەپەڕێنێ بۆ خۆدیاریکردن. پاشان هێردەر و فیختە و هیگڵ بە دوا ویستگەی دەگەیەنن، کە نەتەوەیە. بیرۆکەکە لای لایبنێتز مۆنادەکانە و تەواو کۆنکرێتی نییە و سەروسیمای چ جۆرە کۆمەڵگایەکە. لای کانت نەتەوە خۆ دیاری دەکات، کە بە تاکە کەسی ئاکاری ناوی دەبات.

"بیرۆکەکانی ناو بیر وەک تۆوە نەزانراوە بیرۆکەی هەمەکین و وەک ئەو بیرۆکەی پەتی نین کە بە هۆی داماڵینی ئەوەوە دەستمان دەکەوێت کە بیرۆکەی هەمەکی لە پەرەسەندنی خۆیدا دەستی خستووە". (١١٣)

ڕووەک بیرۆکەیەکی هەمەکی نادیارە، هەموو ڕووەکەکان دەگرێتەوە. بوونی هەمەکی و پەتی، وەک دارسێو و دار پرتەقاڵ،بوونی هەستەکین. لە بۆچونێکی نێزیکدا،مەسعوود محەمەد دەڵێ:

<< هەستی ژیوەری و کاریگەری غەریزە جانەوەری جودا کردەوە لە سروشتی مردوو، هەستی(هۆش)و سەرلەبەری سیفەتەکانی ئادەمیزادیش بوون بە هۆی پێشکەوتن و گەشەکردنی لێهاتوویی و خالقیەتی،دەوروبەریش هەر ئەوەیە کە بێ ئیرادە خۆی گامەلاس کردووە بۆ بەر ئیرادەی گیانلەبەران،ئیتر غەریزە تەنها ئامێری جانەوەرە و هۆش و غەریزەش ئامێری مرۆیە. هۆی بەرهەمهێنان لە مەڵبەندی "مرۆ" نەدەگۆڕا،ئەگەر "هۆش" نەیگۆڕیبایە وەک کە غەریزە نەیتوانی ڕیسیی جاڵجاڵۆکە و هێلانەی لەکلەک و لانی بەراز بگۆڕێت وەیا جۆری نێچیر گرتن بەدەم ڕۆژگارەوە فرە بابەت بکات و بابەتەکان تێک ببەستێت و فەندی نوێی پێ پەیدا بکات بۆ خۆژیاندن و حەسانەوە>>.

خەریک بوونی نووسەر، بەم پرسە سەرەتایی و گرنگ و هەستیارانەوە، ئاماژەی قوڵی و سەنگینی کارەکە نیشان دەدات، تاوەکو تێڕوانینێکی گشتگر و ڕوون و قابیلی تێگەیشتنێکی زەلال، بخاتە بەردەستی خوێنەر،بە مەبەستی ئەوەی لە ئاڵۆزییەکانی ئەم پرس و خواستە ڕزگارمان بکات.

"نەتەوە لەناو فەلسەفەی ئاڵمانیدا بەپێی تیۆرەکانی نەتەوە تیۆریزەکراوە،نەک بە پێی تیۆرەکانی نەتەوەخوازی "(١١٨.)

واتە لای ئەڵمان،لەناو فەلسەفەکەیاندا هیچ باس لە ناسیونالیزم نەکراوە، هێندەی لە کایەی پرسی نەتەوەدا خەستبوونەتەوە .

کاتێ خوێنەر، سەرقاڵی خوێندنەوەی ئەم بەرهەمە دەبێت، باش تێدەگات، نووسەر چەند خۆی ماندووکردووە و تا چ ئەندازەیەک بەدوای دۆزینەوەی سەرەداوی بیرۆکەی نەتەوە، لە فەلسەفەی ئەڵمانیدا وێڵ بووە. دەستنیشان کردنی مۆنادەکانی لایبنێتز، کە نازانرێ بوونەوەری زیندوون یان مردوون، یان ئاقڵن، دواتر فەلسەفەی کانت ئاشکرای دەکات مۆنادەکان مرۆڤن و سیستەمی رێکخستنی پەیوەندی نێوانییان هی مرۆڤەکانە. پاشان کانیتیش دێتە سەر باسی تاکەکەسی ئاکاری، وەک تاکەکەسی نەتەوە لە کۆمەڵگاکەیدا.

دەشێ گەڕانەوە بۆ لای لایبنیتز و تا ڕادەیەکیش کانت، کە بە فەیلەسوفێکی کۆسمۆپۆلەتیک ناسراوە، نیشانەی گرنگی دانی د. عرفانە، بۆ قوڵبوونەوە لە فەلسەفەدا،خاڵێکی سەرەکی و بەڵگەیەکی دیکەی حاشاهەڵنەگری بەهاداری کارەکەی د. عرفان بێت، بۆ دۆزینەوەی ڕەگ و ڕیشەی بیرۆکەی نەتەوە و رزگار کردنی خوێنەر لەو وێڵی و سەرلێشیواوی و کەم زانین و زانیارییەی لەم بوارەدا هەیەتی و بەخشینی مانا و ڕوانینێکی تر بەم پرسە هەستیارە. هاوکات ئەمە ئاماژەیە بۆ ماندوو بوون و پەرۆش خواردنێکی بێ هاوتای نووسەر، تا خوێنەری کورد، لەو گرێ کوێرەیە قوتار بکات، کە بە ڕواڵەت و سەرپێیانە، بەسەر ئەم پرسە گرنگەدا بازیان داوە. چونکە لە ڕێگەی تێگەیشتن لە ڕیشە و بنەمای ئەم چەمکەوە، دەکرێ داوە تیشکی رووناک کەرەوە بخەینە سەر شەوەزەنگی دۆزی کورد. ئەمەش کرۆکی بنەڕەتی قورسایی کارەکەی نووسەرە.

"نەتەوە لەناو ئەم فەلسەفەیەدا بوونەوەرێکی عەقڵییە و وەک بیرۆکەی عەقڵیی هەموو ئەو بوونەوەرانەی کە دوورن لەوەی مرۆڤ توانای دروستکردنیانی هەبێت و بە شێوەیەکی سروشتی هەن و بوونێکی خۆرسک و سروشتیان لەناو عەقڵی مرۆڤدا هەیە و دەرکەوتنیان لەناو بیرکردنەوەی میللەتەکاندا لەدەستی بیرمەندانی ئەو میللەتەدا نییە و لە رێگەی ئەوانەوە ناگوازرێتەوە بۆ ناو تاکەکانی ئەو میللەتە"(۱۱۹)

لە لاپەڕەکانی پێش و پاشی ئەم باسەدا، ئەم بۆچوونە عەقڵییە لەسەر پرسی نەتەوە و لای فەیلەسوفەکانی ئەڵمان ئاماژە پێدراوە و دەدەینەوە. ئەمەش تایبەتمەندییەکی دیار و گەورەی ئەڵمانە. بە درێژایی بوونی خۆی جێ پەنجەی لەم بوارەدا دیارە. لەسەر ئاستی ئەوروپا و جیهانیش دا،ئەم راستییە حاشا هەڵنەگرە.

"بیرۆکەی نەتەوە دەبێت خۆی بە شێوەیەکی سروشتی و لەناو رۆحی کۆیی میللەتدا سەر هەڵبدات و لەناو بیرکردنەوەی کەسە بیرمەندەکانی ئەو میللەتەدا پەرە بە بوونە عەقڵییەکەی بدات، یان لە شێوەی فەلسەفییەکەیدا دەرکەوێت یان لە شێوەی کۆمەڵگایەکی دیاریکراودا.ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ نەتەوە دەبێت و دروست نابێت. رۆڵی بیرمەندەکانی نەتەوەیەکیش لە پەیدابوونی نەتەوەدا ئەوەندەیە کە زەمینەخۆش بکەن بۆ پەیدابوونی،ئەوەی فیختە لە گوتارەکانیدا بۆ گەلی ئەڵمان ئەنجامی دەدات، دروستکردن و گواستنەوەی بیرۆکەی نەتەوە نییە بۆ گەلی ئەڵمان،بەڵکو بانگهێشتکردنی گەلی ئەڵمانە بۆ زەمینە خۆشکردن و بۆ پەیدابوونی نەتەوە،واتە بۆ پەیدابوونی ئەوەی کە فیختە پێی وایە لەناو رۆحی ئەو میللەتەدا ئامادەبووە بۆ لە دایکبوون".(۱۱۹)

ئەم چەپکە بۆچوونە، ڕەنگە دەرفەت نەدا، قسەی زیاتر لەمەڕ ئەم باسەوە بکەین، مەگەر بڕەک لەسەر هەڵکەوتنی فیختە بدوێین. بەڵام دیسان جەخت لەوە دەکەینەوە، کە چەمکی نەتەوە بەلای فەلسەفەی ئەڵمانییەوە، بوویەکی عەقڵییە و خۆڕسکانە ڕسکاوە و مرۆڤ، چ کاریگەرێتییەکی لە هاتنە بوونی ئەم دیاردەیەدا نییە، ئاخر لەبەرئەوەی بوویەکی سروشتییە.

نەتەوە بەو پێناسەیەی هەیە، کە بوویەکی سروشتییە، وەک هەر دیاردەیەکی دیکەی ژیان، مرۆڤ، سروشت، گەردوون و هەسارەکان، ئەمانە دروست ناکرێن، دروستیش بکرێن کار و فەرمانی ئەمانە بە سروشتی جێبەجێ ناکەن و تەنیا ئامێرێکی میکانیکی دەبن ، بەڵکو ئەمانە خۆیان لە هەناوی پرۆسەیەکی سروشتیدا هاتونەتە گۆڕێ . دەرکەوتنی ئەم بووە سروشتییە، بە شێوازێکی دوور لەدەست تێوەردانی مرۆڤەوە خۆی لە ڕەوتی پێگەیشتنی خۆیدا، خۆی نمایشت دەکات. نە کەس دەتوانێ ڕێگری لێ بکات و، نە هیچ کەسێکیش پێی دەکرێ ڕەوتی بگۆڕێت.

کار و ئەرکی بیریاران و کەسە هۆشمەند و زاناکانی، هەر نەتەوەیەک زەمینەسازی هەلومەرج رەخساندنە، بۆ سەرهەڵدانی نەتەوە لە قاڵبە سروشتییەکەی خۆیدا. هەر وەک ئەوەی ئەحمەدی

خانی و حاجی قادر، باس لە نەتەوە و دەوڵەت دەکەن. ئەوان دروستکەر نین، لێ وەک زەمینەخۆشکەر و بانگەوازکەر و دەستگیرۆییکردن و چرابەدەستی نەتەوەی کورد، تا بەرچاویان ڕوون بێت و بەرەو ئەم ئاڕاستەیە ڕەوت بکەن. بەکورتی ڕۆڵی بەردەبازێک دەبینن، بۆ پەڕینەوە لە بوارێکدا.

ناپلیۆن لە ١٨٠٦/١٠/٢٧ دا، بەخۆی لەشکرەکەیەوە دوای دوو شەڕی گەورە، دێتە ناو شاری بەرلینی پایتەختی دەوڵەتە بەهێز و دیارەکەی پرووسیای ئەو رۆژگارەی ئەوروپاوە. فیختە کە بەڕاسپاردەی زانکۆی شاری ئێرلانگن، لە بەرلین دەبێت، ئەم ڕووداوانە بەچاوی خۆی دەبینێ. چەندجارێ داوا لەسەرکردە سوپاییەکانی پروسیا دەکات، ڕێگەی بدەن، وەک وتاربێژ، بچێتە بەرەکانی شەڕەوە، قسە بۆ سەربازەکان بکات. لە پێناوی ئەوەی ورەیان بەرامبەر بە داگیرکەری فەرەنسی بەرز بکاتەوە. تا باشتر خۆیان بناسن و لە بنەچەی ئەڵمان بوونی خۆیان باشتر بن بە ئاگا بێنەوە. ڕێگەی پێ نادرێ.ناوبراو هاوکات لە گرنگی و بایەخی پەروەردە و خوێندن باش تێدەگات، بۆیە هاوکاری دروستکردنی زانکۆی هومبۆڵدی بەرلین دەکات و پاشان لە پشووی نێوەڕواندا، لە ماوەی نێوان ١٨٧/١٢/١٣ تا ١٨٠٨/٣/٢٠ دا ئەو زنجیرە وتارە،(چەند وتارێ بۆ نەتەوەی ئەڵمان)،کە بە ١٤ جار لە ئەکادیمیای پروسیا بۆ زانست لە بەرلین پێشکەش دەکات.

کورت و کرمانج، داگیرکاریی فەرەنسی بیرۆکەی پێشکەشکردنی ئەو وتارانەی بۆ نەتەوەی ئەڵمان لای فیختە ڕسکان . بەشێک لە کارەکانی هیگڵیش ڕەنگدانەوەی هەمان داگیرکاریی فەرەنسی بوو. هەربۆیەش دەووترێ ناپلیۆن و شەڕەکانی، شەیپووری هوشیارکردنەوەی ئەوروپان.

ئەڵمان تا ئەوکاتە،ئەم نەتەوەیەی ئیمرۆ نەبووە. ڕابەران و مەشخەڵ بەدەستدانی ئەڵمان، نووسەر و مێژوونووس و فەیلەسوف و ڕۆشنبیرەکان بوون، لایبنیتز بە فەرەنسی نوسیویەتی و زۆر سیاسی و رۆشنبیری ئەڵمان سەرسام بوون بە ناپلیۆن و خۆشیان ویستووە. وەک بیتهۆڤن و کایزەر ڤیلهێمی دووەم.

"ئەمە ئەوە دەگەیێنێ نەتەوە لەناو فەلسەفەی ئەڵمانیدا بوونێکی راستەقینەی هەیە و بیرۆکەی خوا،حەقیقەت،دادوەری..هتد چۆن لەناو ئەم فەلسەفەیەدا وەک بیرۆکەیەکی عەقڵی بوونێکی راستەقینەیان هەیە و لە ڕێگەی هەستەکانەوە لەدەرەوەی عەقڵەوە نەگوازاونەتەوە بۆ ناو عەقڵ ،ئاوهاش بیرۆکەی نەتەوە بیرۆکەیەکی عەقڵی راستەقینەیە و بە شێوەیەکی پێشینە لەناو عەقڵی مرۆدا بوونی هەیە و وەک هەر بیرۆکەیەکی عەقڵیش توانای پەرەسەندن و خۆدیاریکردنی هەیە"(١٢١)

شاراوە نییە، هەر کەسێک قسەیەکی لەسەر فەلسەفە بە گشتی و چەمکی نەتەوە بە تایبەت هەبێت، مەحاڵە بتوانێ، بێ بیر و هزر و تێڕوانینەکانی فەیلەسوف و بیریارانی ئەڵمانی، کارێکی سەرومڕ و تەواومان پێشکەش بکات. ئەم راستییەش مێژوویەکە، بە درێژایی مێژووی چەمکی نەتەوە ئامادەگی هەیە و لە ڕێگەی، ئەو ناوانەی لەسەرەوە ئاماژەمان پێداون، لەتەک دەیان شاعیر و

نوسەری وەک ئارنێدت Arnedt و کلۆپشتۆک Klopstock ،کە هاوار دەکەن کوا نیشتمان، نەخش بووە.

بەشی هەشتەم

- بەشی دووەم تیۆرەکانی پەیدابوونی نەتەوە

جیاکردنەوەی تیۆری نەتەوە لە تیۆری نەتەوەخوازی. دەروازەیەکی سەرەتایی و سەرەکی چوونە نێو ئەم بابەتەیە. تەقەلا دەدەین، مەڵۆ بە مەڵۆ لە خەرمانی کارە تاقانەکەی د.عرفان مستەفاوە، پێشکەش بە ئێوەی بکەین.

نەتەوە، هەبوویەکی ئەقڵی سروشتییە. بوویەکی ڕاستەقینەیە، و خاوەنی کارەکتەر و قەوارە و مانا و ئاماژەیەکی سەربەخۆی خۆیەتی و چ پێوەندییەکی بە کاری دەستکردی کەس و مەکینە و تیۆریی و زانست و تەکنەلۆژیایەکەوە نییە. لێ نەتەوەخوازی بووەیەکی ئەقڵی نییە و زێتر لە فۆرمی ئایدۆلۆژیادا، خۆی دەردەخات و دەستێک/ هێزێک دروستکەر و بزوێنەرێتی و ئەو شتەی بەرهەمی دێنێ، دەچێتە خانەی دەستکردەوە.

ساڵی ١٩٦٠ و سەدەی بیستەم، کۆمەڵی بیرمەند لە ئەوروپادا، لە ڕوانگەیەکی ئایدۆلۆژییەوە، سەرنج لە نەتەوە دەدەن و دەیانەوێ خۆیان بکەنە خاوەنی ئەو هەموو گەشەکردنانەی تێیدا بەرپابووە. بە مانای ئەوەی دروستکەر و داهێنەری بۆ پەیدا بکەن، کە لە گەوهەردا دەکاتەوە خۆیان. واتە نەتەوە داهێنانێکی ئەوروپاییەوە، دەیگێڕنەوە بۆ سەرهەڵدانی ئاکامەکانی، شۆڕشی پیشەسازی و قۆناخەکانی پاشتر.

سەدەی ١٩ سەدەی کاملبوونی تیۆری نەتەوەیە، بەتایبەتی لەسەردەست و بەڕێبەرێتی فەیلەسوفانی ئەڵمان. ئەم ڕاستییە بۆتە جێی بگرە و بەردەیەکی زۆر. لە کایەی زانستی و رۆشنبیریدا، لێ کەس نایتوانێ چاوپۆشی لە جێ پەنجەی بیرمەندانی ئەڵمان لەم بوارەدا بکات. بە تایبەت دوای ئەو پاشخانە دەوڵەمەندەی لە بواری هزر و فەلسەفەدا، دەبێتە زەمینەی دروست بوونی (نەتەوە کولتور)ی ئەڵمانی و ڕەنگڕێژ بوونی تایبەتمەندییەکانی ئەم ڕێگایە(Nation Building)،کە دەکرێ بە قوتابخانەی ئەڵمانی دابنرێت.

Friedrich Meinecke، یەکەم مێژوونووسە، ئاماژە بە چەمکی نەتەوە کولتوور، دەکات و جیای دەکاتەوە لە دەستەواژەکانی دیکە.

- پۆلێنکردنی تیۆرەکانی نەتەوە

ڕەهەندی لێدوان لەسەر نەتەوە زۆر فراوانە بە جۆرێکە، دەرگای بۆ زۆر تیۆری و بۆچوونی جیاواز سازداوە. نەتەوە ئەگەرچی لە گەوهەر و عەقلدا،هەڵگری یەک مانایە، ئاخر چونکە بوویەکی زیندووە، پێناسەی جیاجیای هەڵگرتووە و لە هەر کات و شوێنێکدا بە تایبەتمەندێتی خۆیەوە،خۆی نمایشت کردووە و دەکات.

بیروڕاکانی سمیس کە پێی وایە" *بنەمای بوونی نەتەوە ویستی خەڵک و ئەو مێژووە هاوبەشەیە کە ئەو خەڵکە لەسەردەمێکدا بەهۆی پێکەوە ژیانەوە بۆیان دروست بووە"(١٢٦.)* یەکێکە لەو باسانە.

ئەم بۆچوونە کە دەچێتە ژێر ناونیشانی ویستی قۆڵەنتەریست، واتە بە ویست و خواستی خەڵکی و ویستی ئازاد، نەک ئۆرگانیستی، واتە ناچارانە یە و، خەڵکەکە بە سروشت لە چارەیان نوسراوە پێکەوە بژین.

مێژووی ئەم هەرایەش پێوەندی بە شەڕ و هەڵای نێوان، بیرمەندانی فەرەنسی و ئەڵمانی، رینانRenan و هانریش ڤۆن ترایشکەHenrich von Treischke وە لەسەر ناوچەی ئێلزاس ـ لۆترینگەن Elsaß -Lothringen لە نێوان ئەم دوو وڵاتە هاتە کایەوە. وتارە بەناوبانگەکەی رێنان، بەرتەکی گوایە ئەم داگیرکارییەی ئەڵمانیایە بۆ سەر ئەو ناوچانە.

هەر لەو سەروبەندەدا، سیەسSieyes ی فەرەنسی، وتارێک پێشکەش دەکات، بە ناوی "دۆخی/ هەڵوێستی سێیەم چییە؟ لە ١٧٨٩/٦/١٧. دوای ئەوەی دەستەکانی یەکەم، کەسە ئایینیەکان و دووەم بەگزادەکانن.

ئەم پرس لەسەر دەستەی دوای ئەمان دەکات و پرسی نەتەوە دەورووژێنێ. کاتێ خانەوادەکانی فەرەنسا و چینە باڵادەستەکان، خۆیان بە نەتەوە دەزانی، بەڵام ئەوانی دیکە، واتە دەستە و توێژەکانی دیکەی کۆمەڵگایان خستبووە، دەرەوەی بازنەی نەتەوەوە. خۆیان لەسایەی ئەوەی گوایە نەتەوەن، باجیان نەدەدا و گوشارێکی زۆریان بۆ چینەکانی تر دەهێنا، ئیدی سیەس ئەو وتارەی پێشکەش کرد. ئەمەش بۆ داکۆکی لە جوتیار و هاوڵاتی ئاسایی بوو، ناوبراو باوەڕی بە بنەماکانی یاسای سروشتی هەموو خەڵکەکە بوو، نەک گوایە تەنها ئەوانەی، دەوڵەتیان سازداوە.ئەم شەڕە بۆ دەوڵەتی یاسا و هاوڵاتی ئاسایی و ئازادی تاکەکان بوو ،خەڵکی هەژار و چەوساوە. کەواتە مەبەست ئەوە بوو، چینی سێیەم هەموو ئەوانە بگرێتە خۆی، کەسەر بە نەتەوەن، نەک تەنیا نەجیبزادە و خانەدانەکان و کەسانی ئایینی. لەم وتارەدا باس لەوە کرا، نەتەوە کۆمەڵگایەکە کە لەسایەی یاسا و رێسایەکی هاوبەشدا بژین و لەلایەن هەمان یاسادانەرانەوە نوێنەرایەتی بکرێن. دیارە وتارە بەناوبانگەکەی رێنان**"نەتەوە چییە"**، دەبێتە سەرتۆپی باسە گەرموگوڕەکان، لەسەر نەتەوە.

لەتەک ئەمانیشدا، کۆمەڵێ سیاسەتکار و کۆمەڵناس و مێژوونووس، بەشداری لە گفتوگۆی چڕوپڕی نەتەوەدا دەکەن. دەرئەنجام جۆرەها بۆچوون و ڕوانین دروست دەبن. هەروەک دەڵێن: بە ئەندازەی نووسەرەکانی لەمەڕ نەتەوە نووسیویانە، هێندە بیروباوەڕی جیاواز هەیە. کەچی لای ئەڵمانەکان ڕایەڵەیەکی پتەو و چەسپاو لەسەر نەتەوە و دەوڵەت، بەدرێژایی سەرهەڵدانی ئەم باسگەلە، سیستەماتیکانە بەدوای یەکدا دێن و لە قوتابخانەیەکدا خەست دەبێتەوە و فۆرمەلە دەبێ. د.عرفان ئەم بۆچوونانە لە ٣ ناونیشاندا خڕدەکاتەوە.

تیۆری عەقڵی: نەتەوە کۆمەڵگایەکی ئاکارییە. نەتەوە نە کۆمەڵگایەکی سروشتییە و نە کۆمەڵگایەکی سیاسی،نەتەوە کۆمەڵگایەکی ئاکارییە و بە شێوەیەکی پێشینە بوونی لەناو عەقڵدا هەیە و لە قۆناغێکی مێژوویدا ئەو بوونە عەقڵییەی لەناو میللەتێکدا دەگۆڕێت بە بوونێکی مێژوویی

و واقیعی و لە شێوە کۆمەڵگایەکی ئاکاریدا شێوەگیر دەبێت. بە پێشەنگی لایبنێتز و کانت و هێردەر و فیختە تا هیگڵ،پێشەنگی ئەم قوتابخانە هزرییەن.

تیۆری سروشتی: نەتەوە کۆمەڵگایەکی سروشتیە. ئەو بۆچوونە تیۆرییەیە کە ریشەکەی دەگەڕێتەوە بۆ بیرکردنەوە سروشتخوازەکەی ڕۆسۆ(Jean-Jacques Rousseau(1712-1778 و ئەو بیرمەند و سیاسیانە کە بنەمای بوونی نەتەوەکان دەگەڕێننەوە بۆ سروشتی میللەتەکان و ئەو کەلتوور و زمانەی کە بەشێوەیەکی سروشتی بوون بە خاوەنی. گۆستاف لۆبۆن نوێنەری ئەم روانگەیەیە. گۆستاڤ لۆ بۆن Gustave le Bon 1841-1931 یش، بە کتێبەکەی "نهێنی پەرەسەندنی نەتەوەکان" لەم خانەیەدایە.

تیۆری دروستەیی: نەتەوە کۆمەڵگایەکی سیاسییە.ئەو بۆچوونەیە کە لە لێکۆڵینەوە نوێکانی بواری نەتەوەخوازیدا بە بۆچوونی ڤۆڵەنتەریستی ناوبراوە،ئەم بۆچوونە ڕیشە فکرییەکانی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو بیرکردنەوە ئەمپریکییەی کە ئەزموون و ویستی مرۆڤی دەکاتە بنەمای مەعریفەی مرۆیی...جۆن لۆک (John Locke(1632-1704 و داڤید هیوم (David Hume(1711-1776 نوێنەرایەتی ئەم دیدە دەکەن. رینانیش پاشان درێژە بەم بۆچوونە دەدات و دەڵێ:" *کۆمەڵە گروپێکی کۆمەڵایەتی بە رێکەکەوت رووداوێکی مێژوویی کۆیان دەکاتەوە و دوای ئەوەی بۆیان دەردەکەوێت کۆبوونەوەیان لەناو ئەو رووداوەدا لە بەرژەوەندی هەموویاندایە،بە ویستی خۆیان بڕیار دەدەن کە کۆمەڵگایەک پێک بهێنن،ئەم کۆمەڵگایەش پێی دەوترێت نەتەوە".* ١٣٣

ـ تیۆری عەقڵی و سەرهەڵدان و پەرەسەندنی بیرۆکەی نەتەوە

نووسەر دیسان، بە وردتر و قوڵتر بەسەر بۆچوونەکانی بیرۆکەی نەتەوە، دەچێتەوە و وەک بوویەکی هەمەکی لای لابنێتز و دواتر لە دۆخی پەرەسەندنی سەرەتایی خۆیدا لای کانت و ئەوجا چۆن لای فیختە و هێگڵ دەگات بەدوا فۆرمی پەرەسەندوو و رەنگگرتووی خۆی،کە دەرئەنجام شۆڕ دەبینەوە تا دەگەین بەدوا پلەی چلوورەبەستن، کە پێی دەووترێ"تیۆری عەقڵی" و بە قوتابخانەیەکی سەربەخۆ و بە دید و تێڕوانینێکی ڕۆشنەوە لە بوونی نەتەوە دەدوێ و دەڕوانێ. لێرەدا دیکارت(Rene Descartes(1596-1650 پێناسە بەناوبانگەکەی (من) بیردەکەمەوە کەواتە من هەم، باسەکە دەوڵەمەنتر دەکات.

د.عرفان، بۆ یەکەمجار زۆر زیرەکانە و هۆشیارانە دەمانگێڕێتەوە بۆ ناو فەلسەفەی لایبنێز و پێی وایە ڕیشە فکرییەکانی نەتەوەی تێدا دەبینرێتەوە. ئەگەرچی ئەم فەیلەسوفە،لە کارەکانیدا بە چەمکی ئەوکات و ئیمڕۆش ناوی نەتەوەی نەهێناوە.

گەر بە نموونە، باس لە نەتەوەی ئەڵمان بکەین، کە سەرەتا شتێ نەبوو بەناوی ئەڵمان، وەک نەتەوەیەکی دەڵەمەی نایەکگرتوو بوون ،نەک وەک نەتەوە ئەقڵییەکە، کە خۆیان دەڵێن دۆیچDeutsch، هەر هەمووی هۆزەکانی باڤاریا و ئەلەمان ساکسن و فرانک و تورنگەر، و ئەوانە بوون. تا لەسەدەی ٨ و ٩ دا ناوی دۆیچیان لە خۆیان نا. کاتێ ئینگلیز و فەرەنسی، دەبنە خاوەنی دەوڵەتی خۆیان، ئەڵمان لەم پرۆسەیە دوا دەکەوێ، چونکە ئەو پارچە پارچەییەی ئەڵمان بە بوونی

سەدان میر و پاشای ناوچەیی، نەیانتوانی لە ڕێگای پادشایەکەوە یەکگرن و وەک نەتەوە خۆیان نمایش بکەن. لە کۆبوونەوەی ڕۆژی ١٨٤٨/٥/١٨. دا لە شاری فرانکفۆرت، نێزیک بە نوێنەرانی ٥٨٥،میر و گرووپ ئامادە بوون، تاوەکوو لە ئاکامدا، بە یەک دەنگ، هەموو سەرۆکایەتییان بۆ بسمارکی بەهێز و خاوەن دەسەڵاتی هەرێمی پروسیا سەلماند و لەسەر بنەمای لیبەرالی و دیموکراسی ڕێک کەوتن. لە ئەڵمانیادا ئازادی هەمیشە جیاواز بووە، لە ئازادیی سەرزەمینی دەوڵەتی. تا ساڵی ١٨٤٩، واتە ساڵێ دوای شۆڕش و یەکگرتنەکەیان، چەمکی نەتەوە و دیموکراسی دروشمێکی ناوەندی بووە. و هەمیشە پێکەوە بڵندکراونەتەوە. لەوە پاشەوە، ئەڵمان وازیان لە داوای دیموکراسی هێنا، لە پێناوی ڕێگە خۆشکردن بۆ گەوهەری پرسە نەتەوەییەکەیان، کە **"یەکێتی نەتەوەیی"**بوو.

نەتەوەی ئەڵمان، بەم پرۆسەدا تێپەڕیوون (دەسەڵاتی بەگزادە Reichsadel، دەسەڵاتی کلێسا Reichskirche، دەسەڵاتی شارەکان Reichsstädten و دواجار هەموویان لە ژێر کەپری پەرلەمانی ئەڵمانیدا Reichstag، رایختاگ دا کۆبوونەوە و یەکیان گرت. فاکتی زمان، یەکەم هۆکاری یەکگرتنی ئەڵمانەکانە، هەر بۆیەشە لە ڕووی بابەتییەوە ئەڵمان بە نەتەوەکولتور، ناو دەهێنرێت. هێردەر دەڵێ:**" هیچ نەتەوەیەک بێ زمانێکی نەتەوەیی ناتوانێ ببێ بە نەتەوە"**. لە کاتێکدا بۆ فەرەنسییەکان بە هۆی سەرزەمینەوە کە بە نەتەوەدەوڵەت ناسراون و لە وتارەکە سیەسیشدا، ناوەڕۆکێکی سیاسی بەرچاو دەکەوێ، بە پێچەوانەی مۆرکە کولتوورییەکەی هێردەری ئەڵمانیەوە، و بۆ ئیتالییەکان یەکگرتنەوەی چەند هەرێم و ناوچەیەکە، ڕزگارکردنێتی لەدەستی داگیرکەران، کە زیاتر مێژوو و جوگرافیا ڕۆڵی تێدا گێڕاوە.

دواتر بیرۆکەی نەتەوە، بە هێز و دینامیکییەوە لە مێژووی ئەڵمان دا سەرهەڵدەدات و ئەم ڕەوتە تا ئێستاش، سەرمەشقی لێ ڕوانین و لێوە فێربوونە. تاکە نەتەوەی دیار و هەڵکەوتوون، لە نێوخۆیاندا،وەک نەتەوەی ئەڵمان، پێڕەوەی لە سیستەمی فیدراڵی دەکەن. لەتەک بوونی هەندێ سەرنج و تێبینی بچووک دا، ئیمرۆ لە جیهاندا سەرکەوتووترین و بەهێزترین، سیستەم بەڕێوە دەبەن.

ئێمە باسمان لە وردبینی و دیقەتەکانی، د. عرفان کرد، کە چۆن بە دوای سەرە داوی ئاڵۆزکاوی ئەم باسەدا ڕۆیشتووە، کە هێندە بەرەو دواوە گەڕاوەتەوە، یاخود بە قوڵاییدا شۆڕبۆتەوە، تا گەشتۆتە لای لایبنیتز. لێرە ئاماژە هەرە سەرەتاییەکان و کۆدەکانی بیرۆکەی نەتەوەی دەرک پێ کردووە و دەستی بە کارەکەی کردووە. شایانی ئاماژە پێدانە، بۆ یەکەمجارە، ناوی لایبنیتز و پرسی نەتەوە، بەو شێوازە بەرچاو بکەوێت.

بەشی نۆیەم...

"بیرۆکەی نەتەوە لەسەرەتادا لە شێوەی کۆمەڵگایەکی عەقڵیدا دەردەکەوێت کە عەقڵ پەیوەندی نێوان ئەندامەکانی ڕێک دەخات".(١٣٥).

لایبنێتز ئەم کۆمەڵگایە بە نەتەوە ناوناهێنێ. لێ لە واقیعدا بە پێودانگی ئیمڕۆ، باسەکەی باسی نەتەوەیە. دواتر دەچێتە لای کانت و کۆمەڵگا ئاکارییەکەی، تا دەگاتە لای فیختە و کتێبە بەناوبانگەکەی **"چەند وتارێ بۆ نەتەوەی ئەڵمان"** و بە سەرپێییش هێردەر، بەسەر دەکاتەوە. بە کورتی بیرۆکەی نەتەوە بەم قۆناخانەدا تێپەڕیوە: فەرامۆشکردنی هێردەری فەیلەسووف و شاعیر و چیرۆکنووس و مێژوونووس و هومانیست و ڕابەری یەکەمی چەمک و پرسی نەتەوە لە ئەڵمانیا، لە لایەن نووسەرەوە، ناگەڕێتەوە بۆ بایەخ نەدان و بێ ئاگایی د. عرفان، بەم فەیلەسوفە، کە بە مامۆستای فیختە و هیگڵ و شێلینگیش دادەنرێ و زۆرجاران ئەمانە هانایان بۆ بەرهەمەکانی بردووە، بەڵکو هۆکە دەگەڕێتەوە بۆ نەبوونی، یاخود کەمی بەرهەمە وەرگێرداوەکانی هێردەر. جگە لەوەش هێردەر لە نێو خوێنەرانی ئەڵمانیشدا، برەک بزرە و بەوە ناوی دەرکردوە، فەیلەسوفە گەورە، ونناوەکە، یاخود لە بیرکراوەکە.لە کاتێکدا ناوبراو لەسەر ئاستی دنیا ناسراوە و نەتەوە سلاڤییەکان بە باوکی رۆحی پرسی نەتەوایەتی خۆیانی دەزانن.

هێردەر یەکەم کەسە، چەمکی نەتەوەی بەکارهێناوە و لە رووی کولتوری زمان و ئەدەبەوە باسی دەکات. لای هێردەر، کولتور و زمان بەر لە دەوڵەت و دەستوورەوە دێت. کارەکانیشی زیاتر بەرجەستەکردنی بایەخی نەتەوەیی زمان و کولتورە. بەلای هێردەوە زمانی مرۆیی، ئامرازێک و ئاوێنەیەکی پەرەسەندنی کولتوری مرۆییە. هەروەها دەڵێ: سروشت گەلان، لە ڕێگای زمان و داب و نەریت و زەریا و بیابانەوە لێک جیاکردۆتەوە. بەلای هێردەرەوە، جیهان وەک باخچەیەکە، کە تێیدا نەتەوەکان وەک ڕووەکەکان، بە پێی یاسای خودایی پڕ لە پەنهانی و تایبەتن. خۆیان گەشە دەکەن، هیچ نەتەوەیەک پێش ئەوی تر ناکەوێتەوە، لێ هەر یەک جیاوازە، لەوی دیکە. نەتەوە :

لە فەلسەفەی لایبێنتزدا، وەک مەملەکەتی خوا،خراوەتە روو.

لە فەلسەفەی کانت دا، لە شێوەی، مەملەکەتی ئامانج، نیشان دراوە.

لە فەلسەفەی هێردەر و فیختە و هێگڵ دا،لە دوا قۆناخ و فۆڕمدا بە چەشنی نەتەوە، بەرجەستەبووە.

"لای هیگڵ ئەو دەوڵەتەی کە نەتەوە شێوە مادی و هەستەکییەکەی خۆی تێیدا شێوەگیر دەکات دەوڵەتی عەقڵە و بەرجەستەکەری ئەو پەیوەندییە عەقڵیانەیە کە لە نێوان ئەندامانی نەتەوەدا دێنە ئاراوە".(١٤٢)

بنەمای ئەم بیرۆکەیە، وەک د. عرفان ئامازەی پێداوە، سەرەتا لای لایبنیتز دەردەکەوێ، بێ ئەوەی ئەم فەیلەسوفە، ئەو کۆمەڵگایە، بە نەتەوە ناو بهێنێت. بەڵام وەک کۆمەڵگایەکی عەقڵی بە

ناساندنی دەدات. دوای ئەم کانت پەرە بەم بیرۆکەیە دەدات و دواتر لای هێگل بیرۆکەکە بە تەواوی بەرجەستە دەبێت.

ئەم فەیلەسوفە ئەڵمانانە، هەموو بنەما عەقڵییەکەی بیرۆکەی نەتەوە، وەک خاڵی دەرچوون و بەردەبازی پەڕینەوە دیاری دەکەن. هەموو ئەو نەتەوانەی بوونەتە خاوەنی دەوڵەت و بوونەتە، بوویەکی واقعی، دەنا وەکوتر سەدەها نەتەوەی دیکە هەن، کە بەم ئامانجە نەگەیشتوون، و دەکرێت هێشتا وەک نەتەوەی خەوتوو تەماشا بکرێن.

- مەملەکەتی خوا وەک بیرۆکەی هەمەکی نەتەوە

"مەملەکەتی خوا،تیۆرەکەی لایبنێتزە،مەملەکەتی ئەو مرۆڤە ئازادانەیە کە ئەوەی لەناو هەریەکەیاندا عەقڵییە،حوکمی هەر یەکەیان دەکات و پەیوەندییەکانیان لەگەڵ یەکدا رێکدەخات".١٤٤

چینێکی دەسەڵاتدار، دەستەبژێر بێت یاخود هەڵگری هەر ئایدۆلۆژیایەک بێت، لەم بۆچوونەدا نابینرێت. هەر ئەندامێکی ئەو کۆمەڵگایە بوونی هەیە و هیچ کەس حاکم نییە و عەقڵ ڕێکخەر و ڕابەری هەڵسوکەوتەکانیانە. ئەم مەملەکەتی خودایە و کۆمارەکەی ئەفلاتوون، دەکرێ وا بەراورد بکرێن، لە یەکەمدا: عەقڵ حاکم و ڕێنیشاندەرە، و لە دووەمدا: فەیلەسوف و هۆشمەندەکان جڵەو بە دەستن.

ئەم مەملەکەتی خوایە، دنیایەکە، بەس ئەقڵ تێیدا ڕابەر و ڕێ نیشاندەر و داینەمۆی هەڵسوڕاندنی کاروبارەکانە.

- خوا لە مەملەکەتی خوادا

کەم و زۆر پێناسەی خودا، لەنێو ئاینە کۆن و تەقلیدییەکاندا، ئاماژەیە بە هێزێکی خاوەن ویست و خواست/ ئیرادەی باڵادەستی سەرووی هەموو بووەکانە. دەسەڵاتی بەسەر گەردوون و سەرزەمیندا بە سانایی دەشکێ. دەسەڵاتی خودا لەو ئاستەدایە، ئەو بڕیار دەدات، ئایا مرۆڤ بچێتە دۆزەخ یان ڕێگەی بەهەشت بگرێتە بەر. یاسا و ڕێسای، یاسا داڕێژەرەکان، وێنای خودا بە شێوەیەک دەکەن، کە بوونەوەرێکە لەسەر بنەمای هێز و دەسەڵاتدارێتی کارەکانی، خۆی ئەنجام دەدات، نەک لەسەر بنەمای حەق و عەقڵ. مادامێکی خودا، خاوەنی دەسەڵاتی ڕەهایە و توانای بەسەر گەردوون و ئادەمیزاد دا دەشکێ، وا مافی خۆیەتی چی دەوێ، وا بکات.

لایبنیتز، پێچەوانەی ئەم بۆچوونە، پێی وایە، خودا هەڕەمەکی و دوور لە پێوەر و یاسا، ڕەفتار ناکات. بەڵکو خودا لەسەر بنەمای چاکەخوازی، هەڵسوکەوت دەکات. بە واتایەکی دیکە، خوا ئەو خودایەیە، کە بە ئەقڵ کار بکات، نەک بە ئارەزوو و میزاج.

<< زەردەشت،بە ئەقڵ و بیری خۆی و لەو ڕوانگەیەوە، خوای ناسیوە و بە خەڵکی ناساندووە،ئەو خوایەی کە زەردەشت ناسیوێتی، بریتییە لە :ڕاستی، پاکی، بیری خاس ، دانایی، ژیری ،میهرەبانی، دادگەری، توانایی، ئاوەدانی، و چاکی>> . فەرهاد پاڵەوان

د. عرفان بەدواچوونی قوڵتر بۆ ئەم بابەتە دەکات و دەنووسێ:

"خوا لە مەملەکەتی خوا و لە مەملەکەتی سروشتدا لەو کار و کردەوانەی کە دەیکات،نمایشتی بەهێزیی خۆی ناکات لە پێناو ئەوەدا لە ڕێگەی هێزەوە مرۆڤ ملکەچ بکات بۆ خۆی و ڕەوایەتی بدات بە کارەکانی،خوا لەم دوو مەملەکەتەدا لە کار و کردەوەکانیدا نمایشی دروستی و دانایی و توانایی و چاکی ئەو ئایدیالانە دەکات،کە بەر لە کردنی کارەکانی لەناو عەقڵدا بوونیان هەبووە،ئەمەش لەپێناو ئەوەدا دەکات مرۆڤ فێری ئەوە بکات بەپێی توانا و هێزی خۆی لە کارو کردەوەکانیدا ئەوە شێوەگیر بکات کە لە عەقڵیدا وەک ئایدیاڵی دروستی و داد و دانایی بە شێوەیەکی پێشینە بوونی هەیە و هێز نەکاتە بنەما بۆ دروستی و ڕەوایەتیدان بە کارەکانی"(١٥٤)

خوا هێزخواز نییە و گەرەکی نییە، لە ڕێگای گوشاری هێزەوە، بوونەوەرەکانی خۆی، مرۆڤ بەتایبەت ناچار بکات، بە زۆرەملێی ملکەچی ڕێنماییەکانی بن و سیستەمەکەی بەرن بەڕێوە. بەڵکو بە پێچەوانەوە خودا، وەک هێزێکی ژیر و میهرەبان، هەمیشە لە هەوڵی ئەوەدایە، لە ڕێگای ئادگارە هەرە جوان و بەرزەکانی دانایی و چاکەخوازی و توانایی و ڕەفتارە شیاو و گونجاوەکانەوە، خۆی نیشانی مرۆڤ بدات و داوایان لێ بکات، ئەو ڕێچکەیە بگرنە بەر، کە ئەو پێی باشە. میکانیزمی پەیوەندی نێوان خوا و مرۆڤ، لەسەر بنەمای بەکارهێنانی هێز و هەڕەشە و سزادان دانەمەزراوە. بەڵکو تەواو بە پێچەوانەوە، خودا لە باشترین شێوەدا بەهانای مرۆڤەوە دێت و کار و فەرمانەکانی ئاڕاستە دەکات. نووسەر بە تێر و تەسەلی لەسەر ئەم بابەتە دەڕوات و بیروڕاکانی لایبنیتز دەخاتە ڕوو.

- سیستەمی مەملەکەتی خوا

ئەوەی لەم کۆمەڵگایەدا بەرچاو دەکەوێ، ئەوەیە لای هەر تاکێکی کۆمەڵگا هەیە و بەپێی ئەو عەقڵەی لەناوخۆی مرۆڤدایە هەڵسوکەوت دەکات. دەوروبەر چ کاریگەریتییەکیان نییە و عەقڵ حاکمە. مەملەکەتی خوا، مەملەکەتی مۆنادە عاقڵەکانە. بنەمای بوونی سیستەم لای دروستخوازەکان، هەڕەمەکییە و بێ بوونی هەڕەمەکییەت، سیستەم بوونی نابێت، بەڵام سیستەم لە مەملەکەتی خودا عەقڵە. هەڵەی ئەم بەرەیە، ئەوەیە یاسای بوونی شتێک جیا ناکەنەوە لە یاسای کارکردنی ئەو شتە. مەملەکەتی خوا دەبێت بە نەتەوە و مۆنادەکانی ناو مەملەکەتەکەش، دەبن بە تاکی نەتەوەیی. ئەمە پوختەی بۆچوونی نووسەرە لەسەر ئەم بابەتە. دیارە خۆی بە ورتر و بە چڕی، لەسەر ئەم خاڵە وەستاوە و بنەڕەتی بیرۆکەکان دەگەڕێنێتەوە بۆ لایبنیتزی فەیلەسوفی ئەڵمانی.ئەمەش سەرەتایەکی نوێیە لە باسی نەتەوەدا.

" لای دروستخوازەکان جیاوازی وەسیلەی یەکبوونە،جیاوازی گرنگییەکی ئەوتۆی نییە و ئەوەی گرنگە یەکبوونە.چوونکە سیستەمێک لەسەر بنەمای هێز دامەزرابێت داوای یەکبوون دەکات،نەک داوای جیاوازی".(١٦٧)

نووسەر قسە لەسەر تیۆرەکەی سۆسۆر،وەک زانایەکی زمانەوانی دەکات، کە سەر بە بیرۆکەی دروستخوازەکانە و یەکبوون ئامانجیانە. پێموایە بۆچوونەکە روون و ئاشکرایە و چ گووتەیەکی زیادە هەڵناگرێ. با بۆ زیات روونکردنەوەی باسەکان، دوای بۆچوونەکانی دیکەی نووسەر بکەون.

" نەتەوەکان گوزارشتن لە بوونی جیاوازییەکان،نەتەوە ناتوانێت بوونی هەبێت گەر لە بەرامبەر نەتەوەکانی تردا جیاوازییەکانی خۆی نەخاتە روو.بەڵام لای گێلنەر نەتەوەکان بوونێکی راستەقینەیان نییە و ئەو جیاوازیانەش کە نەتەوەکان بوونیان لەسەری هەیە، جیاوازی راگووزەرن و هۆکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە کۆمەڵگاکان لەیەک کاتدا لە کۆمەڵگایەکی کشتوکاڵییەوە نەگۆڕاون بۆ کۆمەڵگایەکی پیشەسازی،گەر هەموو کۆمەڵگاکان بە تەواوەتی بگۆڕێن بۆ کۆمەڵگای پیشەسازی، جیاوازییەکانی نێوانیان نامێنن و نەتەوەکانیش کە بوونیان بە هۆی ئەو ناهاوسەنگییەوە،لەگەڵ نەمانی ئەو ناهاوسەنگییەدا ئەوانیش نامێنن".(١٦٨)

بەشی دەیەم

هەم بەریتانیای ئینگلیز و هەم وڵاتی ئیسپانیا، کە کێشەی کاتالۆنی و باسکی هەیە و، هەم یەکێتی ئەوروپا ،دژایەتی توندی سەربەخۆییەکەیان کرد. ئاخر بۆ ئەوەی لە خۆیان تێک نەچێ. و ئەو ڕەنجەی داویانە بە ئاو نەڕوات. دەوڵەتە دەستکردەکانیان لەبەر یەک نەترازێن و هەڵنەوەشێتەوە.

نووسەر تێڕوانینەکانی گێلنەر و هۆبسباوم و لایبنیتز، لەسەر جیهانبینی و جیاوازیەکان و یەکبوون دەخاتە ڕوو. دواتر بەم نموونە بەرجەستەیە، ڕوونکردنەوەیەکی دیکەشمان پێشکەش دەکات و دەڵێ:

" لە یاری شەترەنجدا شێوەی داشەکان گرنگ نییە و لە کاتی یاریکردندا کاتێک ئەسپێک لە ئەسپەکان بز دەبێت،دەکرێت بەردێک لەبری ئەسپەکە دابنرێت و یارییەکە بەردەوامی وەرگرێت،لە کاتێکدا بەردەکە نە مادەکەی وەک مادەی ئەسپەکەیە و نە شێوەکەی لە شێوەی ئەسپەکە دەچێت، ئەمەش هیچ کاریگەرییەکی لەسەر یارییەکە دانەناوە،چونکە ئەوەی گرنگە مادەی دروستکردنەکە و فۆرمە جیاوازەکەی داشەکە نییە،ئەوەی گرنگە تەنها ئەوەیە ئەوەی لەبری ئەسپەکە داهێنرێت نیشانەیەکی پێوەبێت تا لەگەڵ داشەکانی تردا تێکەڵ نەبێت و بناسرێتەوە،بۆیە دەکرێت لەبری ئەسپەکە هەر شتێکی تر بهێنرێت کە خاوەنی نیشانەیەکی جیاکەرەوە بێت".

ئەوەی گرنگە لەم یاری و سیستەمەدا، نیشانە جیاکەرەوەکان نییە، بەڵکو توانای ناسینەوە هێزی براوەی نێو ململانێکە گرنگە.

" تاکەکەس لە مەملەکەتی خوادا وەک هونەرمەندێک وایە کە لە کارەکەیدا سەرقاڵی نواندنی ئەوەیە کە لە خۆیدا هەیە و لە کارەکەشیدا جگە لە نواندنی بوونی خۆی بۆخۆی بیر لە دەرەوەی خۆی ناکاتەوە و دەرەوەی خۆی هیچ کاریگەرییەکی نییە لەسەر ئەوەی کە لە کارەکەیدا دەینوێنێ.بەڵام تاکەکەس لە کۆمەڵگا باوەکاندا وەک یاریزانێکی ناو تۆپی پێ وایە و بەردەوام دەبێت بە پێی ئەوە هەڵسوکەوت بکات کە لەدەرەوەی خۆیەوە لە ڕێگەی هەستەوەرەکانییەوە بۆی دێت،گەر ساتێک لە دەرەوەی خۆی غافڵ ببێت دەدۆڕێت،ئەوەی ئەم یاریزانە لە یارییەکەیدا دەینوێنێ بوونی خۆی نییە و بوونی ئەو دەورووبەرەیە کە ئەوی تێدایە".(١٧٤)

کاتێ سیستەم بەرەو کەماڵ و پێرفێکت بوون دەچێ، کە جیاوازی لە نێوان تاکەکانی مەملەکەتەکەیدا زیاتر پەرە بسێنێ و پارێزراو بێت. ئاخر بێ بوونی جیاوازی، بوونی دیاردەکانیش لە خاڵیکدا هاوبەش دەبنەوە و هەموو یەکسان دەبن بە یەک شێوە و ڕەنگ، کە دەکاتە سفر. بەڵام تێڕوانینە دروستەییەکە دەڵێ: تاکە کەس ئەو کاتە بەرجەستە دەبێ، کە کارەکتەری براوەیەکی نێو سیستەمەکە لەبەرخۆی بکات و دەستبەرداری هەبووە سروشتییەکانی خۆی بێت.

"بۆ نموونە لای گێلنەر کۆمەڵگایەک ناتوانێت ببێت بە نەتەوە گەر قبووڵی ئەو کولتورە مۆدێرنە نەکات،کە کولتووری براوەکانە... هەر میللەتێک لە میللەتەکان بۆ ئەوەی ببێت،دەبێت واز لەو فۆرمە بێنێت کە بۆ نواندنی بوونی خۆی هەیەتی و جیاوازە لە هەموو ئەو فۆرمانەی کە میللەتانی

تر بوونی خۆیان تیا دەنوێنن و لەو فۆرمەدا بوونی خۆی بنوێنێ کە براوەکان بوونی خۆیانی تیا دەنوێنن"١٧٥

بەم پێیە تێدەگەین کە تیۆری دروستەیی داوامان لێ دەکات، بۆ ئەوەی هەبیت، دەبێت فۆڕمێکی دەرەوەی خۆت بنوێنی و بوونی خۆت فەرامۆش بکەیت. ئەمەش لە بنەڕەتدا ناهەقییەکی گەورەیە بەرامبەر بە مرۆڤ و لە قەوارەیەکی گەورەتردا نەتەوە،کە وەک ئافەریدەیەکی سروشتی نا دەستکرد هەن، ناهەقانە ملکەچ دەکرێن بۆ ئەوەی نمایشتێکی درۆزنانەی دەرکەوتنی خودی خۆیان بکەن.

بە پێویستی دەزانم لەسەر ئەم بابەتە دوا بۆچوونی د.عرفانتان بۆ راگوێزم، کە کۆتایی قسەکانی ئەم بەشەیە.

" هەر میللەتێک لە میللەتەکان بۆ ئەوەی ببێت،دەبێت واز لەو فۆڕمە بێنێت کە بۆ نواندنی بوونی خۆی لەو فۆرمەدا بوونی خۆی بنوێنێ کە براوەکان بوونی خۆیان تیا دەنوێنن" . (١٧٥)

واتە بۆ نموونە کورد لە تورکیادا، واز لە هەموو بەهاکانی خۆی بهێنێ، مادامەکی تورک لەو شەڕەدا بردوویەتەوە و بۆتە خاوەنی دەوڵەت و کەلتوورێکی مۆدێرن،لە بەرامبەردا کورد دا،کە ژێر کەوتووە.

ـ پەیوەندی خوا بە کەسەکانی ناو مەملەکەتی خواوە

"تاکەس لە مەملەکەتی خوادا کاتێک بوونی دەبێت ئەوە بنوێنێ لەناو خۆیدا هەیە و ئەوە نەنوێنێ کە لە دەرەوەی خۆی بۆی دێت و بەشێوەیەکی سەلبی لەناویدا دەچێنرێت".(١٧٦).

پێویستە ئەقڵی مرۆڤ خۆی، رۆڵی سەرەکی بگێڕێ و نەکەوێتە ژێر باندۆڕی ژینگەی دەرەکی،هیچ کەس و هێزێک ڕێگەی نەبێت، دەست لە کار و بڕیارەکانی وەربدات. لە درێژەی ئەم باسەدا دەگەینە:

"تاکەکەس لەناو مەملەکەتی خودا دەبێت وا بژی کە تەنها خۆی و خوا لەناو مەملەکەتەکەدا بوونیان هەیە.واتە تاکەکەس لەم مەملەکەتەدا لەگەڵ تاکەکانی تری مەملەکەتەکەدا لەناو دایلۆگدا نییە،بەڵکو لەناو مەنەلۆگدایە لەگەڵ ئەو هێزەدا کە لەناو خۆیدا فرمان و چۆنایەتییەکانی ژیانی تایبەتی خۆی لەناو مەملەکەتەکەدا پێ دەبەخشێت(...) کەسانی ناو مەملەکەتی خوا وەک پارچە ونبوەکانی یەک وێنەن و ئەم وێنەیەش وەک ئایدیاڵ لەناو رۆحی کۆیی هەر یەکەیاندایە و هەر یەکەیان بەوە بەشداری لە شێوەگیرکردنی ئەو وێنەیەدا دەکەن،کە بێ گوێدانە پارچەکانی تری وێنەکە ئەو پارچەیەی لەناو خۆیاندا هەیە و بوونی ئەو لەناو کۆی وێنەکەدا دیاری دەکات،شێوەگیر بکات".(١٧٩ـ١٨٠)

درێژەی هەیە...